

Ludwig
Feuerbach

Uskonnon
olemuksesta

Suomentanut, esipuheella
ja selityksillä varus-
tanut Vesa Oittinen

Helsingissä
Kustannusosakeyhtiö
Otava

**Saksankielinen alkuteos
Das Wesen der Religion
ilmestyi 1846**

**Kaikki teoksessa olevat alaviitteet ovat Feuerbachin omia.
Viitenumerala merkittyihin tekstin kohtiin saa lisävalaistusta
kirjan loppuun sijoitetuista suomentajan huomautuksista.**

ISBN 951-1-05657-3

**Kustannusosakeyhtiö Otavan painolaitokset
Keuruu 1980**

Johdanto

Saksan kielessä on termi *der Vormärz*, joka tarkoittaa aikaa ennen helmi—maaliskuun vallankumousta 1848. Se kattaa ajallisesti ennen kaikkea 1840-luvun alkupuolen, jolle antoi leimansa saksalaisen edistykseisen älymystön parissa käyty vilkas yhteiskunnallis-poliittinen ja maailmankatsomuksellinen keskustelu kaikista sensuurin asettamista kiusoista huolimatta. Keskustelua käytiin saksalaisille perinteille ominaisesti raskasta filosofista arsenaalia käyttäen. Hegel oli kuollut 1831, mutta hänen luomansa suuri filosofinen järjestelmä oli jäänyt: sitä ei ollut mahdollista sivuuttaa. Tie eteenpäin saattoi kulkea vain Hegelin kautta.

Hegelin koulukunta oli 1840-luvulle tultaessa jakaantunut oikeisto- ja vasemmistohegeliläisiin, jotka tulkitsivat Hegelin filosofian sisältöä eri tavoin ja vetivät siitä toisensa poissulkevia uskontoa ja politiikkaa koskevia johtopäätöksiä. Oikeistolaiset painottivat Hegelin *systemiä*, korostivat osien alistumista kokonaisuudelle sekä Hegelille itselleen tyypillistä »sovittumista» todellisuuden kanssa; vasemmistolaiset taas näkivät tärkeimpänä Hegelin kriittisen dialektisen *metodin*, jonka avulla kyettiin paljastamaan todellisuuden ristiriidat: tämä tietysti merkitsi hyökkäystä sekä alttarin että valtaistuimen legitimaatioperusteita vastaan. Vasemmistohegeliläisten tunnetuimpia nimiä olivat Bruno Bauer, Arnold Ruge ja David Friedrich Strauss.

1840-luvun merkittävin intellektuaalinen tapahtuma oli marxismin synty. Jo yksistään tämä seikka tekee »Vormärz»-kauden aatehistoriallisesti hyvin mielenkiintoiseksi. Mutta myös monien muiden nykyäänkin voimakkaasti vaikuttavien maailmankatsomuksellisten virtausten perusta laskettiin näinä aikoina; riittää, kun mainitsee Max Stirnerin edustaman anarkismin tai – tosin varsinaisen Saksan ulkopuolella, mutta sieltä henkisiä vaikutteita saaneena – Kierkegaardin eksistentialismin. Myös englantilaisen positivismin erään perustanlaskijan, John Stuart Millin teos *System of Logic* ilmestyi näihin aikoihin, tarkemmin sanottuna vuonna 1843.

Ludwig Feuerbachin jälkimaine perustuu olennaisesti hänen 1840-luvun tuotantoonsa. Hän jos kukaan oli saksalainen »Vormärz-filosofi» par excellence. Straussiin ja Baueriin häntä yhdistää uskontokriittikki, hegeliläisyyteen taas oppilassuhde, joka myöhemmin muuttui kriitikko-suhteeksi. Silti Feuerbachin lukeminen vasemmistohegeliläisiin on varsin ehdollista. Hän irtaantui Hegelin filosofiasta jo suhteellisen varhain, ja juuri hänen materialistinen Hegel-kritiikkinsä oli esimerkki, joka sai Marxin ja Engelsin 1840-luvun puoliväliin mennessä kääntämään »siihen asti pääläellaan seisoneen» Hegelin »takaisin jaloilleen». Tämä Feuerbachin panos filosofian historiaan lieneekin parhaiten tunnettuja puolia hänen vaikutuksestaan. Myös uskonnon kriitikona hänet muistetaan. Mutta kaiken tämän lisäksi Feuerbach oli merkittävä myös omaperäisenä, itsenäisenä filosofisena ajattelijana, ja häneen kohdistuva mielenkiinto onkin viime aikoina taas osoittanut voimistumisen merkkejä.

Ludwig Andreas Feuerbach syntyi Landshutissa,

Baijerissa 28. heinäkuuta 1804. Hänen isänsä, professori Paul Johann Anselm Feuerbach oli sangen merkittävä juristi ja oikeustieteilijä. Ludwigilla oli neljä veljeä, joissa kaikissa tuli näkyviin suvun lahjakkuus: yhdestä tuli arkeologi ja taideteoreetikko, toisesta matematiikan professori, kolmannesta lakitieteen professori; nuorimmasta veljestä Friedrichistä tuli Ludwigin uskonnonfilosofisten aatteiden popularisoija.

Käytyään kymnaasin sekä opiskeltuaan jonkin aikaa teologiaa Heidelbergissä Ludwig siirtyi Berliiniin, missä opiskeli itse mestarin, Hegelin alaisena vuodet 1824–1826. Kahta vuotta myöhemmin, 1828 ilmestyi Erlangenissa hänen väitöskirjansa *De infinitate, unitate, atque communitate rationis* (Järjen äärettömyydestä, ykseydestä ja yhteisyydestä).

Jo tässä väitöskirjassa, joka on kirjoitettu vielä täysin idealistisen hegeliläisen spekulaation vaikutuksen alaisena, piirtyy esiin muuan Feuerbachin myöhemmän tuotannon keskeinen teema – kysymys yleisen ja yksityisen suhteesta. Hegeliin nojaten Feuerbach päätyy asettamaan ajattelun (joka ilmaisee yleistä järjen välityksellä) sekä aistimellisuuden (joka liittyy konkreettisten kohteiden havainnointiin) vastakkain: »Kun ajattelen, en enää ole yksilö; ajattelu ja yleisyys ovat yksi ja sama». Sen sijaan aistimelliset tuntemukset ovat minun persoonallista kokemustani; en voi välittää toiselle aistimuksiani, koska se merkitsisi niiden irroittamista kontekstistaan. Voin kyllä kertoa kokemuksistani toiselle kielen avulla, mutta kieli välittää vain kokemuksen yleispätevät, ei-yksilölliset piirteet; »sitä vastoin se tuntemus, joka minulla on, ei ole yhteydessä ajatteluun; sinänsä se on vain minun tuntemukseni ja

esiintyy minun puitteissani».*

Vasta ajattelussa ihminen murtaa yksilöllisen kokemuksensa puitteet, vasta tiedostamalla konkreettisesti-aistimellisen olemisen yläpuolelle kohoavan yleisen ihminen eroaa eläimistä: »Koska olen aistimusten piirissä toisista ihmisistä erottautunut, olen siinä pelkkä 'Minä', ja toinen on minulle toinen, 'Ei-minä'; kukaan toinen ei sanan varsinaisessa mielessä voi jakaa kanssani tuntemuksiani. Mutta heti kohta kun ajattelen, voin *itse olla tuo toinen* ja olenkin sitä todella . . . Ajattelussa . . . minussa itsessäni on toinen 'Minä', minä olen samalla kertaa 'Minä' ja tuo toinen . . . ei määrättyä toisena, vaan toisena ihmisenä ylipäänsä (ihmissukuna)». **

Ajattelussa olen yhdistynyt kaikkiin kanssaihmissiini, enemmänkin, olen itse kaikki ihmiset: »Cogito — ergo omnes sum homines». Feuerbach nostaa tämän teesinsä Descartesin kuuluisan lauseen vastapainoksi ja viitoittaa näin tien kohti kartesiolaisesta individualismista vapautumista. Ihmiskunta ei koostu atomistisista yksilöistä, vaan ihmiskunta toteutuu kaikkien ihmisten yhteisyytenä ajattelun tasolla.

Nämä ajatuskulut johdattavat meidät erääseen Feuerbachin filosofian ydinkäsitteeseen — ajatukseen ihmisestä *sukuolentona*, »suvun» (*Gattung*) tietoisena edustajana, erotuksena eläimistä, jotka kykenevät toteuttamaan vain aistimellista yksilöllisyyttään. Ihminen löytää oman yleisen olemuksensa, ihmissuvun, ulkopuoleltaan, toisista ihmisistä; eläimet taas edustavat sukuaan (ja lajiaan) kukin itsessään.

*Ludwig Feuerbach, *Werke in sechs Bänden*, Frankfurt am Main 1975 (Suhrkamp), Bd. 1, ss. 18–19

**Mt., ss. 20–21

Väitöskirjansa jälkeen Feuerbach pääsi luennoimaan filosofiasta ns. »yksityisdosenttina» Erlangenin yliopistoon. 1830 hän julkaisi pamfletin *Gedanken über Tod und Unsterblichkeit* (Ajatuksia kuolemasta ja kuolemattomuudesta), missä kiistettiin kristillinen oppi persoonallisesta kuolemattomuudesta ja leimattiin koko tämä usko sekä teoreettisen että käytännöllisen egoismin ilmaukseksi. Pamfletti ilmestyi nimettömänä, mutta silti teko oli tulevaa akateemista uraa ajatellen varomaton, kuten isä oli ehtinyt todeta. Vakinaisen viran saaminen yliopistosta osoittautui ajan pitkään mahdottomaksi, sillä ei suinkaan pysynyt salaisuutena, kuka oli pamfletin tosiasiallinen kirjoittaja. Anomus toisensa jälkeen hylättiin, ja kun Feuerbachia vuonna 1836 vaadittiin vannomaan hallitukselle, ettei hän ollut myötävaikuttanut pamfletin syntyyn, ei hän tietysti voinut suostua. Toiveet yliopistollisesta urasta hautautuivat. Feuerbach päätti ryhtyä vapaaksi filosofiseksi kirjailijaksi.

1830-luvulla syntyy Feuerbachin filosofianhistoriallisten teosten sarja. Sen aloittaa katsaus uuden ajan filosofian historiaan, alkaen Baconista ja päättyen Spinozaan (1833); tämän jälkeen seurasi esitys Leibnizin filosofiasta (1837) sekä Pierre Baylen intellektuaalinen elämäkerta (1838). Tähän sarjaan voidaan ehkä myös lukea 1839 ilmestynyt *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie*, missä Feuerbach katkaisee välinsä entiseen opettajaansa Hegeliin ja siirtyy materialismin leiriin.

Feuerbachin filosofianhistoriallinen tuotanto on luultavasti liiaksi jäänyt seuraavan vuosikymmenen, 1840-luvun, töiden varjoon. Tähän mennessä sitä on tutkittu varsin vähän, ja esimerkiksi Suhrkamp

Verlagin kustantamasta Feuerbachin teosten uusimmasta 6-osaisesta valikoimasta (*Werke in sechs Bänden*, julk. Erich Thies, Frankfurt am Main 1975) se on jätetty pois. Kuitenkin juuri perehtyminen filosofian historiaan antoi Feuerbachille ne ratkaisevat käsitteelliset vaikutteet, joiden ansiosta hänen siirtymisensä idealismista materialismiin kävi mahdolliseksi. Kirjoittaessaan uuden ajan filosofian historiaa Feuerbach saattoi yhtäältä kritisoida varhaisemman empirismin ja materialismin yksipuolisuutta ja näin samalla toisaalta luoda pohjaa aikaisempaa syvällisemmälle idealismin kritiikille. Feuerbachin mielestä filosofian historiaa luonnehtii kautta koko uuden ajan teologisen ja »maallisen», tuon- ja tämänpuoleisen ajattelun välinen taistelu. Pierre Baylen, varhaisen ranskalaisen valistusajattelijan ja uskontokriitikon valitseminen erityisen monografian kohteeksi oli tässä suhteessa hyvin oireellista Feuerbachin kannalta. Se vastakkaisuus, jonka Feuerbach oli havaitseviinaan uuden ajan filosofian kehityksessä, on myös sikäli kiintoisaa, että Engels on myöhemmin saattanut saada siitä idean ns. »filosofian peruskysymyksen» muotoiluun, joka tunnetusti on keskeisellä paikalla marxilaisessa filosofiassa.

1839 laatimassaan Hegel-kritiikissä Feuerbach kytkeytyy taas — ja nyt tällä kertaa filosofianhistoriallisten tutkimustensa vahvistamana — yleisen ja yksityisen problematiikkaan. Nyt Feuerbach ei enää hyväksy ajatusta, jonka mukaan järki olisi se, joka yhdistäisi kaikki dialektiseen yhteyteensä. Hän vaatii a priori annetun järjen malliin konstruoitujen systeemien hylkäämistä. Filosofia ei voi tavoittaa »absoluuttista ideaa», sen lähtökohtien täytyy olla maallisempia ja kokemusperäisempiä: filosofinen ajattelu

on luonteeltaan »dialogista», vuoropuheenomaista: »Dialektiikka ei ole mitään spekulaation monologia itsensä kanssa, vaan spekulaation ja empirian dialogia». *

Kysymyksenasettelun painopiste siirtyy tällöin kuin itsestään ihmisten välisen kommunikaation edellytysten alueelle, so. niihin puitteisiin, jotka käytännöllinen elämä luo filosofialle. Amerikkalainen Feuerbach-tutkija M.W. Wartofsky kuvaa Feuerbachin Hegel-kritiikin tulosta mm. seuraavin sanoin: »Inhimillinen kokemus nähdään aistimellisena, ei pelkästään teoreettisena kokemuksena. Mikä tahansa yritys ylittää tämä kokemus johtaa sokeaan antropomorfismiin, *inhimillisten* kategorioiden hypostasointiin ikäänkuin ne olisivat objektiivisia tai ihmisyyden tuolla puolen päteviä kategorioita. Tämän hypostasoinnin hegeliläistä muotoa luonnehditaan rationaaliseksi mystisismiksi». ** Lyhyesti: ihmisen »sukuolemusta» ei tule etsiä abstraktista järjestä sellaisenaan, vaan ihmisten konkreettisesta olemassaolosta. Feuerbach esitti filosofian uudistamisen vaatimuksen oikealla tavalla, mutta ei silti itse koskaan kyennyt täysin viemään ohjelmaansa läpi, kuten edempänä näemme.

Feuerbachin suorittama spekulatiivisen filosofian kritiikki liittyy kiinteästi hänen uskontokritiikkiinsä. Itse asiassa idealistinen spekulatiivinen filosofia ei ole muuta kuin naamioitu, rationalisoitu teologian muoto; hegeliläinen »absoluuttinen idea» ei ole muuta kuin uskonnon rationalistinen muoto.

Jo ennen kuin suhde Hegeliin oli julkisesti käänty-

*Feuerbach, *Werke . . .*, Bd. 3 (Suhrkamp), s. 28

**Marx W. Wartofsky, *Feuerbach*, Cambridge 1977, s. 173

nyt kriittiseksi, Feuerbachin elämässä tapahtui merkittäviä muutoksia. Akateemisen syrjinnän synnyttämää katkeruutta lievitti avioliitto. Marraskuussa 1837 Feuerbach meni naimisiin Bertha Löw -nimisen tehtailijan tyttären kanssa. Tämän isä oli omistanut pienen posliinitehtaan Bruckbergissä, ei kovin kaukana Bambergin kaupungista. Tehdas sijaitsi vanhassa linnassa kesiellä maaseutua, ja Feuerbach siirtyi asumaan vaimonsa kanssa erääseen linnan siipirakennukseen. Muutto Bruckbergiin merkitsi yli kahden vuosikymmenen mittaisen »sisäisen emigraation» kauden alkamista Feuerbachin elämässä. Tänä aikana hän kävi tuskin lainkaan suuremmilla paikkakunnilla, ja vain kirjeenvaihto yhdisti hänet ajan hengenelämän virtauksiin. Bruckbergin-aikana syntyivät useimmat Feuerbachin merkittävät teokset.

1841 ilmestyy Feuerbachin pääteos, *Das Wesen des Christentums* (Kristinuskon olemus). Feuerbach itse olisi Kantiin vihjaten halunnut antaa teokselleen nimeksi »Puhtaan järjettömyyden kritiikki»; lopullinen nimi, jolla teos nousi maailmanmaineeseen, on Otto Wigandin, Feuerbachin (ja myös monien vasemmistohegeliläisten) kustantajan antama. Tässä työssään Feuerbach jatkaa ihmisen olemuksen analyysiaan; kirjan johdannossa käsitellään sekä uskonnon että ihmisen olemusta. Ensimmäisen osan otsikkona on »Uskonto sellaisena kuin se vastaa ihmisen olemusta», toisen taas »Uskonto sellaisena kuin se on ristiriidassa ihmisen olemuksen kanssa».

Feuerbachin ajatuskulkujen kaikki vivahteet eivät välity käännoksissä. Näin on jo hänen pääteoksensa nimen laita. Saksan sanalla *das Wesen* nimittäin on kaksi eri merkitystä: se tarkoittaa sekä »olemusta» (siis sitä, mitä aristoteelinen filosofia kutsuu termillä

essentia) että myös »olentoa» (*ens*). Jonkun olennon olemassaolo ja sen olemus tulevat siis saksan kielessä ilmaistuksi erittelemättömästi yhdellä ja samalla sanalla. Joskus on helppo nähdä, kumpi merkitys on etualalla, joskus taas ei; niinpä, kun Feuerbach toteaa, etteivät uskonnon luomat olennot ole muuta kuin *Wesen der Einbildung*, on vaikea sanoa, katsooko hän niiden kuvastavan »mielikuvituksen olemusta» vai olevan »mielikuvitusolentoja». Uskonnon painopiste ja lähtökohta on Feuerbachista nimittäin juuri tunteen, aistimellisuuden, mielikuvituksen alueella; uskonto siis tuo omalla tavallaan ilmi itse mielikuvituksen olemuksen eikä ainoastaan koostu mielikuvituksen luomista olennoista.

Saatekirjeessään kustantajalle Feuerbach oli nimitänyt uskonnon analyysissä käyttämänsä metodia »geneettis-kriittiseksi»*, so. ei spekulatiiviseksi, vaan sellaiseksi, jolla paljastetaan uskonnon maallinen alkuperä. Feuerbach ei käsittänyt uskonnonkritiikkiä itsetarkoitukseksi; *Kristinuskon olemuksessa* on myös toinen, syvempi taso, jolla tarkastellaan käsitteiden muodostusta ei vain uskonnossa ja teologiasa, vaan myös filosofiassa. Uskontokritiikki siis valmistele maaperää spekulatiivisen metafysiikan kritiikille; sen tuli toimia Feuerbachin kaavaileman »uuden filosofian» lähtökohtana.

Kristinuskon olemuksen näkyvä perusidea on varsin yksinkertainen eikä edes uusi, vaan jo antiikin aikana esitetty: jumalat ovat ihmisen itsensä luomia ja ihminen kuvaa jumalissa yksinomaan oman käsityksensä itsestään. Jo elealainen Ksenofanes, joka luetaan esisokraattisiin ajattelijoihin, oli sanonut: jos

*Feuerbach, *Werke . . .*, Bd. 5 (Suhrkamp), s. 423

hevosilla tai naudoilla olisi kädet sekä vaadittava taito, ne esittäisivät omat jumalansa hevosten tai nautaeläimien hahmossa — vastaavasti siis ihminen esittää jumalat ihmisten kaltaisina. Ajatus siis on vanha, mutta Feuerbach pukee sen poikkeuksellisen iskuvoimaiseen muotoon. Uskonto irroittaa ihmisen voimat, ominaisuudet ja olemuksen määreet ihmisistä ja jumalallistaa ne itsenäisiksi olennoiksi. Uskonto on *vieraantumisen* tuote.

»Vieraantumisen» käsitteen Feuerbach on omaksunut Hegeliltä vaikka onkin soveltanut sitä omalla tavallaan. Hegelin idealistisen monismin Feuerbach pyrkii »kääntämään» materialistiseksi monismiksi, ja tällöin vieraantumiskäsitteen soveltaminen tulee välttämättömäksi. Sitä tarvitaan kehitysprosessin kuvaamiseen — on osoitettava, mistä tulevat ne ristiriidat, joiden välinen jännitys synnyttää kehityksen liikkeen. Ristiriita, dualismi ei kuitenkaan voi olla alkuperäinen: se kumoaisi monistisen lähtökoh- ta-asettamuksen. Alkuperäisen ykseyden täytyy siis muuttua vastakohtakseen, mutta samalla pysyä it- sessään; sen on kohdattava itsensä toisena, vieraan- nuttava itsestään. Hegelin filosofiassa »absoluuttinen idea» oli subjekti, joka toteutti itseään maailman dialektisessa prosessissa edeten itsevieraantumisensa eri vaiheiden läpi. Feuerbachilla subjektina ei ole Idea, vaan ihmisen »suku», ihminen antropologisena olentona, ja siksi hänen vieraantumisoppinsa kokee vastaavan muuntumisen.

Uskonnessa ihmisen oma olemus esiintyy siis häntä vastaan astuvana vieraana olentona; uskonnessa ihminen tekee oman itsensä, oman »sukunsa» vie- raaksi kohteeksi. Siksi voidaan sanoa, että teologian

salaisuutena on antropologia, koska jumalan salaisuutena on ihmisen oma olemus. Tämän vuoksi Feuerbach saattaakin todeta, että hänen periaatteenaan ei niinkään ole jumalan kieltäminen kuin jumalan selittäminen: »jumalan palauttaminen teologian harmillisista ristiriitaisuuksista ja epätodennäköisyyksistä takaisin tosi olemukseensa». * Tämän vuoksi Feuerbachin suhde uskontoon ei myöskään ole totaalisen kriittinen ja hylkäävä. Hän näkee — ja tätä voidaan pitää epäjohdonmukaisuutena — jonkinlaisen »humanistisen uskonnon» tai »rakkauden uskonnon» periaatteellisesti mahdolliseksi, puhuapa välistä itsekin innostuneena siitä. Kuitenkin jo Feuerbachin itsensäkin kannalta olisi ollut loogisempaa ajatella, että kun uskonnon »tosi sisältö» on saatu paljastettua, se lakkaisi olemasta yleensä uskontoa (so. illuusiota) sen sijaan että se muuttuisi »tosi uskonnoksi».

Puutteineenkin *Kristinuskon olemus* herätti heti ilmestyttyään suurta huomiota. Yli 40 vuotta myöhemmin Engels muisteli tapahtumaa seuraavasti: »Se hälvensi yhdellä iskulla ristiriidan (Hegelin systeemin ja Hegelin metodin omaksumisen välillä — V.O.) nostaen materialismin muitta mutkitta uudelleen valtaistuimelle. Luonto on olemassa mistään filosofiasta riippumatta. Luonto on se perusta, jolla me ihmiset, jotka itsekin olemme luonnon tuotteita, olemme kasvaneet. Paitsi luontoa ja ihmisiä ei ole olemassa mitään, ja uskonnollisen mielikuvituksen me luomat korkeammat olennot ovat vain oman

*W. Bolin, *Ludwig Feuerbach. Sein Wirken und seine Zeitgenossen*, Stuttgart 1891, s. 45

olemuksemme heijastumista mielikuvituksessa. Luomous oli lauennut, 'järjestelmä' oli räjäytetty rikki ja heitetty syrjään, ristiriita, vain mielikuvituksessa olevana, oli ratkaistu. — On pitänyt omakohtaisesti kokea tämän kirjan vapauttava vaikutus voidakseen sen käsittää. Innostus oli yleinen: olimme kaikki muuttuneet hetkessä feuerbachilaisiksi». *

Feuerbach kehitteli *Kristinuskon olemukseen* sisältyviä teemoja kahdessa tärkeimmässä filosofisessa työssään, joista ensimmäinen, *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie*, laadittiin 1842 (ilmes-tyi 1843), toinen, *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* taas 1843. Näissä teoksissaan Feuerbach pyrki toteuttamaan ohjelmaansa spekulatiivisen filosofian hylkäämisestä ja uudesta »tulevaisuuden filosofiasta».

Ne samat mekanismit, jotka synnyttävät uskonnon, synnyttävät myös idealistisen filosofian: vieraantumisen on abstrahoinnin seurausta: »Abstrahointi merkitsee luonnon olemuksen sijoittamista luonnon ulkopuolelle, ihmisen olemuksen sijoittamista ihmisen ulkopuolelle, ajattelun olemuksen sijoittamista ajatteluaktin ulkopuolelle. Hegelin filosofia on vieraannuttanut ihmisen itsestään, koska koko tämän filosofian systeemi perustuu näille abstraktio-toiminnoille . . .». **

Feuerbach jättää spekulatiivisen filosofian ja korostaa paluuta empiriaan, tähän-ja-nyt. Filosofian on kytkeydyttävä luonnontieteisiin, luonnontieteiden filosofiaan. »Jokin oppi on niin kauan pelkkä hypo-

*Fr. Engels, *Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu*, Marx—Engels, *Valitut teokset kolmessa osassa*, osa 3, Moskova 1973, s. 310

**Feuerbach, *Werke . . .*, Bd. 3 (Suhrkamp), s. 227

teesi kun sen *luonnollista perustaa* ei olla löydetty. Tämä pätee varsinkin *oppiin vapaudesta*.* Omia näkemyksiään noudattaen Feuerbach antautuukin lähivuosina luonnontieteellisille harrastuksille ja tutkii muun muassa geologiaa ja mineralogaa.

Feuerbachin kriittinen asenne Hegelin edustamaan spekulatioon ei silti merkitse paluuta vanhaan esikantilaiseen sensualismiin. Vanha sensualismi pyytteli yhden erillisen subjektin puitteissa, kun taas Feuerbach murtautuu – tai ainakin yrittää murtautua – tästä kehästä ulos kehittämällään Minän ja Sinän dialektiikalla, jota on myös sanottu »tuismiksi» (latinan sanasta *tu* 'sinä'). Ihmisen olemus, hänen olemassaoloaan konstituoivat yleiset tekijät, hänen »sukunsa» ei toteudu yksittäisessä ihmisessä, vaan ihmisen yhteydessä toiseen ihmiseen, Minän ja Sinän suhteissa. Se joidenkin Feuerbach-tutkijoiden esittämä ajatus, jonka mukaan Feuerbach olisi sensualistisella »tulevaisuuden filosofiallaan» itse asiassa lähestynyt varhaisen positivismin asettamuksia, ei ole kovin täsmällinen, sillä hänen »tuisminsa» korostaa tiedostuksen käytäntösidonnaisuutta varsin omaperäisellä tavalla. Feuerbach ei ole hegelisti eikä positivistti, hän on ennen kaikkea oma itsensä.

Feuerbachin 1840-luvulla kehittelemät filosofiset näkemykset, ennen kaikkea tiedostuksen aistimelliskäytännöllisen luonteen esiinnostaminen, tuovat hänet varsin lähelle tuolloin juuri syntymässä olevan marxilaisen filosofian lähtökohtia. Mutta erot jäivät silti pysymään: Feuerbachista ei koskaan tullut marxilaista. Ennen kaikkea kyse oli siitä, että Feuerbach käsitti ihmisen toiminnan antropologisella ta-

*Mt., s. 243

valla, marxismi taas pitää käytäntöä yhteiskunnallis-historiallisena ilmiönä. Ihmisen ominaisuudet olivat Feuerbachille enemmän tai vähemmän pysyviä »ihmissuvun» ominaisuuksia, kun marxismi taas kiistää ylihistoriallisen ihmisolemuksen. Yhteiskunta ei Feuerbachille ollut muuta kuin Minä—Sinä-suhteiden verkosto, kun marxismi taas näkee yhteiskunnan omalakisena, yksilöistä riippumattomasti kehittyvä-nä voimana. Marxin ja Engelsin »feuerbachilainen vaihe» oli jo 1840-luvun puoliväliin tultaessa ohi; 1845/1846 laatimassaan *Saksalaisessa ideologiassa* ja eritoten sen ensimmäisessä luvussa he kritisoivat seikkaperäisesti Feuerbachin antropologismia.

Kristinuskon olemuksen piti muodostaa vain osa Feuerbachin tuotannosta »tulevaisuuden filosofian» ohella. Oman tuotannon tarkempi organisoiminen ja jäsentäminen tuli Feuerbachille ajankohtaiseksi, kun hänen kustantajansa Otto Wigand ehdotti koottujen teosten julkaisemista. Kesällä 1844 Feuerbach vastasi: »Julkaisisin mielelläni ensin vielä erään kirjoituksen, jota *Kristinuskon olemukseni* oikeastaan edellyttää, vaikka tämä ilmestyykin jälkikäteen. Kyse on nimittäin siitä olemuksesta, joka on ihmisolemuksen *edessä* ja *takana*, meille kaikkein lähimmästä ja kuitenkin kaikkein kaukaisimmasta, tunnetuimmasta ja kuitenkin salaperäisimmästä, aistimellisimmasta ja kuitenkin henkisimmästä olennosta — *luonnosta*, ja luonnosta nimenomaan sellaisena kuin se on ja oli uskonnon perustana ja kohteena . . .».*

Teos, jota Feuerbach nyt suunnitteli ja jonka siis oli määrä toimia johdantona *Kristinuskon olemukselle*, oli juuri nyt suomennoksena ilmestynyt *Uskon-*

*Feuerbach, *Werke* . . . , Bd. 4 (Suhrkamp), s. 463

non olemuksesta. Vuotta myöhemmin, maaliskuussa 1845 Feuerbach kirjoittaa ystävälleen Christian Kappille tutkivansa geologiaa. »Nyt sinä kysyt, miten olen juuri nyt taas päätenyt geologian pariin. Ajattele, mitä ikävää ja likaista tietä myöten — teologian välityksellä! Askartelen nimittäin nyt Kristinuskon olemuksen objektiivisen ja varsinaisesti ottaen ensimmäisen osan parissa — näin nurinkurisesti minä etenen —, tunteettoman ja ajatuksettoman *Luonnon olemuksen* parissa. Ja siinä minun on tietysti kosketeltava kiperää kysymystä luonnon ja orgaanisen elämän alkuperästä . . .»*

Työ, joka myöhemmin sai nimekseen *Das Wesen der Religion*, ilmestyi vuoden 1846 aikana kahteen otteeseen, ensin Wigandin aikakauskirjassa *Die Epigonen*, sitten Feuerbachin koottujen teosten 1. osassa.

Uskonnon olemuksesta -teoksessa voidaan nähdä joko Feuerbachin henkisen kehityksen uuden vaiheen kirjaanpano tai sitten yksinkertaisemmin vain näkökulman, painotuksen muutos. Kun Feuerbach oli *Kristinuskon olemuksessa* tarkastellut uskontoa ihmisen suhteena omaan olemukseensa, niin *Uskonnon olemuksessa* hän tarkastelee uskontoa luonnonsuskontona, ilmauksena ihmisen riippuvuussuhteesta luontoon (ks. tämä teos, § 2 ja ed.). Eräässä myöhemmässä yhteydessä Feuerbach katsoo *Uskonnon olemuksesta* -teoksellaan kumonneensa *Kristinuskon olemuksen* »yksipuolisuuden» ja antaneensa vasta sillä »toden, täydellisen . . . selityksen ja perustelun uskonnolle». **

*Mt., s. 464

**Ks. *Bolin*, mt., ss. 136—137

Uskonnon olemuksesta edeltää Kristinuskon olemusta samalla tavoin kuin ihmisen suhde luontoon edeltää hänen suhdettaan toiseen ihmiseen, Sinään. Uskonto ei ole ihmisessä »synnynnäistä ja luonnollista» *sikäli* kun uskonnolla ymmärretään varsinaista jumaluskoa. Mutta jos uskonnolla sen sijaan ei ymmärretä mitään muuta kuin riippuvudentunnetta luontoon nähden, niin silloin uskonto on »yhtä läheinen ihmiselle kuin valo silmille, ilma keuhkoille, ravinto vatsalle» (§ 3). Tunne, että ollaan riippuvaisia luonnosta, on kylläkin uskonnon *perusta*, mutta tämän riippuvuuden kumoaminen, luonnosta vapautuminen on uskonnon *tarkoitus*, täsmentää Feuerbach (§ 29). Uskonnon päämääränä on luonnon »humanisoiminen», sen muokkaaminen ihmisen mielen mukaiseksi. Uskonnon synnyn dialektiikka on siinä, että luonnon »humanisoiminen» edellyttää sitä, että luonto astuu ihmistä vastaan »ei-humaanisen», mikä puolestaan on mahdollista vasta kun ihminen jo on erottautunut luonnosta, ts. lakannut olemasta luonnonolento.

Uskonnollinen tunne ilmaisee näin Feuerbachin mukaan olennaisia piirteitä ihmisen käytännöllisessä suhteessa luontoon. Toive, pyrkimys on »itse uskonnon olemus» (§ 32). Uskonnolla on sama tarkoitus kuin sivistyksellä tai kulttuurilla, joka puolestaan ei ole muuta kuin se, että luonnosta tulisi ymmärrettävä, ihmisen tahtoon taipuva ja hänen tarpeitaan vastaava; erona on vain se, että kulttuuri pyrkii päämääräänsä välineiden avulla, kun uskonto taas pyrkii siihen ilman välineitä. Tässä Feuerbach tulee varsin lähelle historiallisen materialismin lähtökoh- ta-asettamuksia; hänen olisi vain tarvinnut lisätä: se, minkä »kulttuuri» (so. ihmisten historiallinen käytäntö) *todella* aikaansaa (ihmisen emansipoituminen

luonnon asettamista edellytyksistä), sen uskonto aikaansaa *illusorisesti*. Feuerbach ei kuitenkaan rajaa uskonnon käsitettä koskemaan yksinomaan inhimillisen toiminnan illusorisia puolia, vaan sijoittaa siihen myös positiivista sisältöä. Tämän vuoksi »uskonnon» ja »kulttuurin» alueiden rajat ja erot jäävät jossain määrin hämäriksi.

Feuerbach pysyy tässäkin antropologisminsa puitteissa. Uskonto on ilmeisestikin ilmausta ihmisolemuksen, ihmisen »suvun» pysyvistä piirteistä; se ei siis muodosta yhteiskuntakehityksen tiettyä — olkoonkin vuosituhansia kestävää — vaihetta; siksi sillä täytyy olla jotain omaa olemassaolon kykyä, ts. itsenäistä positiivista sisältöä. Tosin tämä positiivinen sisältö ei ole muuta kuin ihminen itse, koska yliluonnollisia olentoja ei ole. Paljastetun, »humanistisen» uskonnon ainoana kohteena voisi siis olla vain ihmisen oma olemus.

Uskonnon olemuksesta -teoksessaan Feuerbach syventää ja perustelee edelleen materialistista maailmankatsomustaan. Tärkeää osaa esittivät tässä suhteessa hänen luonnontieteelliset harrastuksensa. Niinpä Feuerbach pyrkii kumoamaan luomisopin vetoamalla luonnontieteellisiin argumentteihin, jotka — tosin tähän aikaan, toistakymmentä vuotta ennen Darwinin pääteoksen ilmestymistä, vain kovin spekulatiivisessa muodossa — viittaavat siihen, että elämä on eri aikakausina ollut erilaista ja siis ilmeisesti kehityksen tulosta (§ 17). M.W. Wartofsky yhdistää nämä Feuerbachilla tässä tavattavat ajatuskulut ilmeisen perustellusti 1700-luvun ranskalaiseen valistusmaterialismiin, ennen kaikkea Diderottiin, jolla jo esiintyi »evolutionistisia» aatteita. *

*Ks. Marx W. Wartofsky, *mt.*, s. 397 ja ed.

Uskonnon olemuksesta ei laajuutensa eikä seikka-peräisyytensä puolesta voi verrata *Kristinuskon olemukseen*. On vaikea sanoa, missä määrin valmis teos vastaa Feuerbachin alkuperäisiä suunnitelmia. Hän toteaa itse saatesanoissaan (ks. selitysosasto tämän kirjan lopussa), että *Uskonnon olemuksesta* koostuu poiminnoista ja katkelmista, jotka on kerätty yhteen käsikirjoitusmateriaalista. Huomautus osoittaa meille, millainen oli Feuerbachin työskentelymetodi: hän kirjoitti muistiin katkelmia ja mieleen juolahtaneita ajatuksia, jotka myöhemmin kokosi yhteen ja järjesti.

Teokselle ei tullut mitään systemaattisempaa jatkoa, jos ei sellaisena halua pitää Feuerbachin vallankumousvuonna 1848 Heidelbergissä pitämiä luentoja uskonnon olemuksesta, joiden pohjaksi Feuerbach valitsi pari vuotta aikaisemmin ilmestyneen kirjansa. Sittemmin nämä luennot ilmestyivät Feuerbachin kootuissa teoksissa (8. nide, 1851). Aloitteen olivat tehneet vallankumouksen innoittamat heidelbergiläiset ylioppilaat, jotka kutsuivat »virallisen» tieteen syrjimän filosofin esiintymään kotikaupungissaan. Koska akateeminen yhteisö ei vielääkään hyväksynyt Feuerbachia, jouduttiin luennot pitämään yliopiston sijasta kaupungin raatihuoneella. Niitä seurasi noin sata pääsymaksun maksanutta kuulijaa, joiden lisäksi käsityöläiset pääsivät pyynnöstä ilmaiseksi kuuntelemaan niitä. Feuerbach oli maaliskuussa 1848 lähtenyt matkalle kohti Pariisia vallankumouksen innoittamana. Matkasta ei kuitenkaan tullut mitään, sillä hänet oli myös valittu edustajaksi Frankfurtrin kansalliskokoukseen. Siellä käydyt keskustelut tulevan demokraattisen Saksan mahdollisuudesta olivat

kuitenkin niin arkoja ja haparoivia, että Feuerbachin oli alun alkaen suhtauduttava pidättyvästi ja skeptisesti vallankumouksen näköaloihin.

Myöhemmin, luentoihin laatimassaan esipuheessa hän kommentoikin vallankumouksen tapahtumia seuraavasti: »Maaliskuun vallankumous oli yleensä ottaen vielä kristillisen uskon lapsi, joskin avioton. Perustuslailliset uskoivat, että Herran oli vain sanottava: tulkoon vapaus! tulkoon oikeus! ja katso, vapaus ja oikeus tulevat; tasavaltalaiset uskoivat, että on vain haluttava tasavaltaa, jotta se astuisi elämään; he siis toisin sanoen uskoivat tasavallan luomiseen tyhjästä. Ensinmainitut siirsivät kristillisen sanaihmeen, jälkimmäiset taas kristillisen tekoihmeen politiikan alueelle».* Kuten Hans-Martin Sass toteaa, tämä asenne määräsi Feuerbachin kumouksellisuuden laadun ja johti siihen, että aiottu Pariisin-matka muuttuikin luentosarjaksi Heidelbergissä.**

Vuoden 1848 vallankumouksen tappio ei silti jäänyt vaille seurauksia Feuerbachin kohdalla. Demokraattisen Saksan näköalat eivät toteutuneet. Saksan kehitys kääntyi toisille urille, Bismarckin »veren ja raudan» politiikan viitoittamalle tielle, joka merkitsi militaristis-monarkistisen virkamiesvaltion luomista. Näissä taantumusoloissa ei Feuerbachin kaltaisella radikaalilla vapaa-ajattelijalla ja ateistilla luonnollisesti ollut paljoakaan liikkumavaraa. Hän vetäytyikin yhä syvemmälle »sisäiseen emigraatioonsa» ja

* Feuerbach, *Sämmtliche Werke*, Bd. VIII, Leipzig 1851, s. vii ja ed.

** H.-M. Sass, *Ludwig Feuerbach in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek/Hamburg 1978 (Rowohlt), s. 113

seurusteli vain harvojen ja valittujen ystävien kanssa. Muuan näistä Feuerbachin elämän loppuvaiheen ystävistä oli suomalainen Wilhelm Bolin, joka myöhemmin teki merkittävän työn vaaliessaan opettajansa jäämistöä ja muistoa sekä toimittaessaan yhdessä wieniläisen Fr. Jodlin kanssa tämän kootut teokset.

1850-luvulla Feuerbach tuntee jo luovien voimiensa vähenevän. Hän suunnittelee Amerikkaan muuttoa, joka ei kuitenkaan toteudu. 1850-luvun keskeinen työ on *Theogonie*, laaja, tarkasti dokumentoitu uskontohistoriallinen teos, joka perustuu antiikin, juutalaisuuden ja kristinuskon tarjoamalle aineistolle.

Vuonna 1860 Feuerbachin oli jätettävä Bruckberg, sillä posliinitehdas, jossa hänen vaimonsa oli osakkaana, teki pitkällisen kitumisen jälkeen viimein konkurssin ja kiinteistö joutui myyntiin. Feuerbachin oli muutettava Rechenbergiin Nürnbergin lähettyville, jossa hän vietti elämänsä viimeisen vuosikymmenen. Hän askarteli etiikan ja moraalien kysymysten parissa ja tutki muun muassa tuolloin jo muotifilosofiksi (Hegelin jälkeen) kohoamassa ollutta Schopenhaueria; näistä töistä julkaistiin 1866 koottujen teosten 10. niteessä mm. tahdonvapausoppia käsittelevä tutkielma. Aivan elämänsä viime vuosina Feuerbach liittyi sosialidemokraattiseen puolueeseen, vaikka ei aktiivisesti enää ehtinytkään toimia siinä. Hän kuoli 13. syyskuuta 1872.

Feuerbachin elämäntyötä ja filosofiaa luonnehtii ehkä kaikkein parhaiten hänen aforisminsa: »Todellisuutta ei voida ajatuksissa esittää kokonais- vaan pelkästään murtolukuina».* Aforistisuus, elliptisyys,

* *Werke . . .*, Bd, 3 (Suhrkamp), s. 312

katkelmallisuus ovat hänen tuotantonsa olennaisia piirteitä — eivät siten, että ne ilmaisisivat ajatuksen voimattomuutta, vaan päinvastoin tietoisesti viljeltyinä tyylikeinona ja älyllisenä asenteena. Joskus sanaleikki tai iskevä muotoilu saa korvata syvällisemmän filosofisen argumentin. Kuitenkaan Feuerbach ei ollut hajanainen eklektikko, kaukana siitä. Tuskin löytää toista filosofia, joka yhtä suurella sitkeydellä, yhtä jatkuvasti ja itsepäisesti kehittelisi vuosikymmenien ajan muutamaa harvaa suurta teemaa vain vähäisin muunnelmin. Feuerbachin tuotanto muodostaa siksi katkelmallisuudestaan huolimatta jäntevän kokonaisuuden. Romaanissaan *Viheriä Heikki* Gottfried Keller, joka kuului Feuerbachin tuttavapiiriin, kuvasikin tämän »tenhoavaksi linnuksi, joka istuu vihreällä oksalla ja laulaa jumalan pois ihmisrinnasta yksiaänisellä, syvällä ja klassisella laulullaan».

Vesa Oittinen

1

Ihmisolemuksesta tai jumalasta, kuten hänet »Kristinuskon olemuksessa esitetään, erillinen ja riippumaton olento — olento vailla ihmisolemusta, inhimillisiä ominaisuuksia, inhimillistä yksilöllisyyttä — ei todellisuudessa ole mitään muuta kuin luonto.*

2

Uskonnon perustana on ihmisen riippuvuudentunne; tämän riippuvuudentunteen kohde, se josta ihminen on riippuvainen ja tuntee itsensä riippuvaiseksi, on alkujaan juuri luonto. Luonto on ensimmäinen, alkuperäinen uskonnon kohde, kuten kaikkien uskontojen ja kansojen historia riittävässä määrin todistaa.

*»Luonto» samoin kuin »henki» ei minulle merkitse mitään muuta kuin yleistä sanaa, jolla nimitetään niitä olentoja, esineitä, kohteita, mitkä ihminen erottaa itsestään ja tuotteistaan ja yhdistää yhteisen nimen »luonto» alle; se ei merkitse mitään yleistä, todellisista olioista irtautunutta ja erottautunutta, personifioitua ja mystifioitua olentoa.

3

Väite että uskonto olisi ihmisessä synnynnäistä ja luonnollista, on väärä sikäli kun uskontoon kytke-
tään teismien,¹ ts. varsinaisen jumaluskon käsitykset; se pitää kuitenkin täysin paikkansa, jos uskonnoksi käsitetään ainoastaan riippuvuudentunne — se ihmisen tunne tai taju, ettei hän ole eikä voi olla olemassa ilman toista, hänestä erillistä olentoa, ettei hän ole olemassaolostaan velallinen itselleen. Uskonto on tässä mielessä yhtä läheinen ihmiselle kuin valo silmille, ilma keuhkoille, ravinto vatsalle. Uskonto on sen tutkistelemista ja tunnustamista, mitä minä olen. Mutta ennen kaikkea en voi olla olemassa ilman valoa, ilman ilmaa, ilman vettä, ilman maata, ilman ravintoa; olen luonnosta riippuvainen olento. Tämä riippuvuus on eläimessä ja eläimellisessä ihmisessä vain jotain tiedostamatonta ja pohtimatta jäänyttä; sen nostaminen tietoisuuden tasolle, sen mieltäminen, sen ottaminen sydämelleen, sen tunnustaminen merkitsee uskontoon kohoamista. Niinpä kaikki elämä on riippuvainen vuodenaikojen vaihtelusta; mutta ainoastaan ihminen juhlii tätä vaihtumista draamaesityksillä ja juhlamenoilla. Sellaiset juhlat puolestaan, jotka eivät ilmaise muuta kuin vuodenaikojen vaihtumista tai kuun vaihteita, ovat ihmiskunnan vanhimpia uskontunnustuksia, uskonnollisia akteja sanan varsinaisessa merkityksessä.

4

Määrätty ihminen, tietty kansa, tietty heimo ei ole riippuvainen luonnosta yleensä, ei maasta yleensä, vaan tietystä maaperästä, tietystä maasta, ei vedestä yleensä, vaan tietystä vedestä, tietystä virrasta, tietystä lähteestä. Egyptiläinen ei ole egyptiläinen Egyptin ulkopuolella, intialainen ei ole intialainen Intian ulkopuolella. Täydellä oikeudella siis, samalla oikeudella jolla universaalinen ihminen kunnioittaa universaalista olemustaan jumalana, muinaiset rajoittuneet, sielullaan ja ruumiillaan omaan maaperäänsä kiinnittyneet kansat, jotka eivät kokeneet olemassaoloaan ihmisyytenä vaan tietyn kansan ja heimon jäsenyytenä, palvoivat maansa vuoria, puita, eläimiä, virtoja ja lähteitä jumalallisina olentoina; koko heidän olemassaolonsa, koko heidän olemuksensa juurethan olivat heidän maansa, heidän luontonsa ominaispiirteissä.

5

Täysin fantastinen käsitys on se että ihminen voisi muka vain kaitsemuksen, »yli-inhimillisten» olentojen avustuksella, olkoot ne jumalia, henkiä, suojelushenkiä tai enkeleitä, kohota eläimellisyyden tilan yläpuolelle. Silti ei ihminen ole ainoastaan itsensä kautta ja itseksensä tullut siksi, mikä hän on; tähän hän tarvitsi muiden olentojen tukea. Mutta nämä olennot eivät olleet mitään yliluonnollisia, kuviteltu-

ja luomuksia, vaan todellisia, luonnollisia olentoja, eivät mitään olentoja ihmisen yläpuolella, vaan hänen alapuolellaan – kuten yleensäkin kaikki se, mikä tukee ihmistä hänen tietoisessa ja tahdonvaraisessa työssään ja toiminnassaan ja jota tavallisesti yksistään nimitetään inhimilliseksi; kaikki hyvät lahjat ja kyvyt eivät tule ylhäältä, vaan alhaalta, eivät korkeuksista, vaan luonnon syvyyksistä. Näitä avuliaita olentoja, näitä ihmisen suojelushenkiä olivat lähinnä eläimet. Vain eläinten välityksellä ihminen kohosi eläimien yläpuolelle; vain niiden turvin ja avustuksella saattoi inhimillisen kulttuurin kylvö menestyä. »Koiran ymmärryksen ansiosta», sanotaan Zend Avestassa, ja nimenomaan sen tunnustetusti vanhimmassa ja aidoimmassa osassa, Vendidadissa,² »maailma pysyy pystyssä. Jos hän ei suojelisi katuja, niin rosvot ja sudet ryöstäisivät kaikki tavarat». Tämä eläinten merkitys ihmiselle, eritoten kulttuurin alkuaikoina, oikeuttaa täysin niiden uskonnollisen kunnioittamisen. Eläimet olivat ihmiselle korvaamattomia, välttämättömiä olentoja; niistä riippui hänen inhimillinen olemassaolonsa; ja se taas, mistä ihmisen elämä ja olemassaolo riippuvat, on hänelle jumala. Kun kristityt eivät enää kunnioita luontoa jumalana, niin se johtuu vain siitä että heidän uskonsa mukaan heidän olemassaolonsa ei riipu luonnosta, vaan luonnosta erillään olevan olennon tahdosta; mutta joka tapauksessa he kunnioittavat ja palvovat tätä olentoa jumalallisena, ts. korkeimpana olentona, koska he pitävät tätä olemassaolonsa alkuunpanijana ja ylläpitäjänä. Niinpä jumalan kunnioitus on vain seurausta ihmisen itsekunnioituksesta: se on vain sen ilmentymä. Jos halveksin itseäni tai elämäni – alun perin ja normaalisti

ihminen ei tee eroa itsensä ja elämänsä välille —, miten silloin voisin ylistää sitä, josta tämä surkea, halveksittava elämä riippuu? Siinä arvostuksessa, jota osoitan elämän alkuperää kohtaan, tulee siis vain tietoisuuden kohteeksi se arvostus, jota tiedostamattani osoitan omaa elämääni, itseäni kohtaan. Mitä suuremmaksi siis elämän arvo kohoaa, sitä korkeammalle kohoavat tietysti myös elämänlahjojen antajat, jumalat, arvossa ja arvokkuudessa. Miten jumalat voisivatkaan sädehtiä kullassa ja hopeassa, niin kauan kuin ihminen ei tunne kullan ja hopean arvoa ja käyttöä? Mikä ero onkaan kreikkalaisen elämän täyteläisyyden ja elämänrakkauden ja intiaanien elämän tyhjyyden ja elämänhalveksunnan välillä; mutta mikä ero samalla onkaan olympolaisen jumalten ja ihmisten isän sekä suuren pussirotan tai kalkkarokäärmeen, intiaanien kantaisän, välillä!

6

Kristityt iloitsevat elämästä yhtä paljon kuin pakanaatkin, mutta he kohdistavat kiitosrukouksensa elämän nautinnoista taivaalliselle isälle; pakanoita he syyttävät epäjumalanpalvelusta juuri sen tähden että nämä kiitoksissaan, kulteissaan ja kunnioituksessaan tyytyvät luontokappaleisiin eivätkä kohottaudu kaiken hyvyyden alkusyyn, ainoan todellisen syyn korkeudelle. Mutta silti: olenko minä Aatamille, ensimmäiselle ihmiselle, kiitoksen velkaa omasta olemassaolostani? Kunnioitanko häntä isänäni? Miksi en jäisi luontokappaleen tasolle? Enkö itse ole luonto-

kappale? Eikö lähin syy, joka sekin on määrätty ja yksilöllinen, ole minulle, joka en ole päässyt niin kovin pitkälle, siis minulle sikäli kun olen määrätty yksilöllinen olento, samalla viimeinen syy? Eikö tämä minun yksilöllisyyteni, jota ei voida irroittaa eikä erottaa itsestäni eikä olemassaolostani, eikö se ole riippuvuussuhteessa juuri vanhempieni yksilöllisyyteen? Enkö muka palatessani kauemmaksi taaksepäin lopulta kadota kaikkia olemassaoloni jälkiä? Eikö taaksepäin paluussa ole mitään väistämätöntä pysähtymis- ja rajakohtaa? Eikö olemassaoloni ensimmäinen alku ole ehdottoman yksilöllinen? Onko minut siitetty samana vuonna, samalla hetkellä, saman mielialan vallitessa, lyhyesti, samojen sisäisten ja ulkoisten edellytysten vallitessa kuin veljeni? Jos elämäni on vastaansanomattomasti minun omaani, eikö siis myös alkuperäni ole oma ja yksilöllinen? Olisiko minun siis ulotettava hurskas kunnioitukseni aina Aatamiin asti? Ei! Täydellä oikeudella rajoitan uskonnollisen kunnioitukseni minulle lähimpiin olentoihin, vanhempiini, minun olemassaoloni syihin.

7

Niin sanottujen äärellisten syiden tai olioiden katkeamaton ketju, jonka vanhat ateistit määrittivät äärettömäksi, teistit taas äärelliseksi, on olemassa ainoastaan ajatuksissa, ihmisen kuvitelmissa — samoin kuin aika, jossa silmänräpäys liittyy toiseen ilman eroa ja keskeytystä. Todellisuudessa tämän

kausaaliketjun ikävystyttävän samankaltaisuuden katkaisee ja kumoaa olioiden ero, yksilöllisyys, joka on jotakin uutta, itsenäistä, ainutkertaista, lopullista, absoluuttista. Vesi, joka luonnonuskontojen käsityskannan mukaan on jumalallista, on kylläkin vedystä ja hapesta kokoonpantu ja niistä riippuvainen, mutta samalla se on uusi, vain itsensä kanssa samankaltainen, omaperäinen olemus, jossa sekä vedyn että hapen ominaisuudet sinänsä ovat hävinneet ja kumotut. Kuunvalo, jota pakana uskonnollisessa yksinkertaisuudessaan palvoo itsenäisenä valona on kylläkin lainavaloa, mutta silti auringon välittömästä valosta erillistä, omaa, kuun vastarinnan muuttamaa valoa — siis valoa, jota ei olisi, jos kuuta ei olisi, valoa, jonka ominaislaatu johtuu vain kuusta. Koira, jota persialainen mainitsee rukouksissaan sen valppauden, palvelualttiuden ja uskollisuuden takia hyvää tekevänä ja siksi jumalallisena olentona, on kylläkin luontokappale, joka ei itsessään ja itsensä kautta ole sitä, mitä se on, mutta samalla kuitenkin vain koiralla itsellään, tällä eikä millään muulla olennolla, on nuo kunnioituksen arvoiset ominaisuudet. Olisiko minun näiden ominaisuuksien vuoksi nostettava katseeni universaaliin alkusyyhyn ja käännettävä selkäni koiralle? Mutta yleinen syy on erotuksetta sekä ihmisystävällisen koiran että ihmisvihamielisen suden syy, ja suden olemassaolo minun on, yleisestä syystä huolimatta, kumottava, mikäli haluan säilyttää oman, korkeampi-arvoisen olemassaoloni.

8

Se jumalallinen olento, joka ilmaiseksi itsensä luonnossa, ei ole mitään muuta kuin luonto itse, joka ilmaisee, esittää ja tarjoaa itsensä ihmiselle jumalallisena olentona. Vanhoilla meksikolaisilla oli monien jumaliensa joukossa myös suolan jumala*. Tämä suolajumala voi paljastaa meille kouriintuntuvalla tavalla luonnon jumalallisen olemuksen ylipäänsä. Suola (vuorisuola) edustaa meille taloudellisissa, lääketieteellisissä ja teknologisissa käyttömahdollisuuksissaan tuota teistien niin ylistämää luonnon hyödyllisyyttä ja hyvyyttä; vaikutuksissaan silmään ja mielialaan, väreissään, kiillossaan ja läpinäkyvyydessään se edustaa luonnon kauneutta; kristallirakenteessaan ja hahmossaan luonnon harmoniaa ja säännönmukaisuutta; eri aineista muodostuvassa kokoonpanossaan luonnon vastakkaisten ainesosien yhtymistä kokonaisuudeksi. Tuota vastakkaisten ainesosien yhdistymistä teistit ovat aina pitäneet kumoamattomana todisteena jonkun luonnosta erillisen hallitsijan olemassaolosta, koska he huonosti luontoa tuntevina eivät tienneet, että juuri vastakkaiset aineet vetävät toisiaan puoleensa ja yhdistyvät itsestään kokonaisuudeksi. Mitä siis nyt on suolan jumala? Tuo jumala, jonka toimiala, läsnäolo, ilmestys, vaikutukset ja ominaisuudet sisältyvät suolaan? Ei mitään muuta kuin suola itse, joka näyttäytyy ihmisille ominaisuuksiensa ja vaikutuksiensa ansiosta jumalallisena, ts. hyväatekevänä, ihanana, ylistämisen ja ihailemisen arvoisena olentona. Homeros

*Tai pikemminkin jumalatar, mutta se on tässä yhdentekevää.

kutsuu suolaa nimenomaan jumalalliseksi. Aivan kuten suolan jumala siis on vain ilmaus suolan jumaluudesta tai jumalallisuudesta ja sen seurausta, samoin myös maailman tai luonnon jumala yleensä on vain ilmaus luonnon jumaluudesta ja sen seuraus.

9

Usko että luonnossa esiintyisi toinen olento kuin luonto itse, että luonnon täyttäisi ja sitä hallitsisi siitä erillään oleva olento, on pohjimmiltaan samaa kuin usko että henget, demonit, paholaiset ainakin tietyissä olosuhteissa puhuttelevat ihmistä ja ottavat hänet valtoihinsa; se on itse asiassa uskoa siihen että luonnon haltijana olisi vieras, henkimäinen olento. Luonto todella onkin tämän uskon kannalta tietyn hengen hallussa, mutta tämä henki on ihmisen henki, hänen fantasiansa, hänen mielentilansa, joka tahtomattaankin sijoittaa itsensä luontoon, tekee luonnosta oman olemuksensa symbolin ja peilin.

10

Luonto ei ole vain uskonnon ensimmäinen, alkupe-
räinen kohde, se on myös uskonnon pysyvä perusta,
sen vakituinen vaikkakin kätkeyty taustatekijä. Usko
siihen, että jumala silloinkin kun hänet käsitetään
luonnosta erilliseksi, yliluonnolliseksi olennoiksi, olisi

ihmisen ulkopuolella olemassaoleva, objektiivinen olento, kuten filosofit asian ilmaisevat, perustuu vain sille, että ihmisen ulkopuolella olemassaoleva esineellinen olento, maailma, luonto on alunperin itse jumala. Luonnon olemassaolo ei perustu jumalan olemassaoloon, kuten teismi kuvittelee, ei! päinvastoin: jumalan olemassaolo tai pikemminkin usko hänen olemassaoloonsa perustuu ainoastaan olemassaolevaan luontoon. Sinun on vain siksi pakko ajatella jumalaa olemassaolevana olentona, että luonto itse pakottaa sinut edellyttämään luonnon olemassaolon ennen omaa olemassaoloasi ja omaa tajuntaasi; ensimmäinen jumalaa koskeva peruskäsitys ei ole muuta kuin juuri se, että hän on sinun olemassaoloasi edeltävä, sitä edellyttävä olemassaolo. Tai: sen uskon muodossa, että jumala on olemassa ihmisen sydämen ja järjen ulkopuolella, on sellaisenaan olemassa riippumatta siitä onko ihmistä vai ei, ajatteleeko ihminen vai ei, toivooko ihminen vai ei — sen uskon tai paremminkin sen kohteen hahmossa ei päässäsi kummittele mikään muu kuin itse luonto, jonka olemassaolo ei perustu ihmisen olemassaoloon, puhumattakaan siitä että se perustuisi ihmisyemmärryksen ja ihmissydämen syihin. Kun siis teologit, varsinkin rationalistiset, näkevät jumalan kunnian pääasiallisesti siinä, että hän on ihmisen ajattelusta riippumatta olemassaoleva olento, niin ajatelkoot he sitäkin, että tämän olemassaolon kunnia kuuluu myös sokeiden pakanoiden jumalille, tähdille, kiville, puille, eläimille, että siis heidän jumalansa ajatukseton olemassaolo ei eroa egyptiläisen Apis-jumalan olemassaolosta.

11

Ne ominaisuudet, jotka perustelevat ja ilmaisevat sen eron, mikä on jumalolennon sekä ihmisolennon tai ainakin ihmisyksilön välillä, ovat alun perin tai pohjimmiltaan vain luonnon ominaisuuksia. Jumala on mahtavin tai pikemminkin kaikkivaltias olento — ts. hän kykenee siihen, mihin ihminen ei kykene, mikä ylittää äärettömästi ihmisen voimat ja synnyttää näin ihmisessä masentavan tunteen hänen omasta rajoittuneisuudestaan, voimattomuudestaan ja mitättömyydestään. »Taidatko», kysyy jumala Jobilta, »solmita Otavan siteet tahi irroittaa kahleista Kalevanmiekan? Taidatko lähettää salamet meneämään, niin että sanovat sinulle: 'Katso, tässä olemme'? Sinäkö annat hevoselle voiman? Sinunko ymmärryksesi voimasta jalohaukka kohoaa korkealle? Tahi onko sinun käsivartesi niinkuin Jumalan, ja voitko korottaa äänesi jylinän niinkuin hän?»³ Ei, tähän ei ihminen pysty; ihmisääntä ei voi verrata ukkoseen. Mikä sitten on se mahti, joka ilmenee ukkosen jylinässä, hevosen voimassa, jalohaukan lennossa, Otavan liikkeessä? Luonnon mahti.* Ju-

*Sokrates hylkäsi fysiikan yli-inhimillisenä ja hyödyttömänä puuhana, koska silloinkin kun tiedettäisiin, miten esimerkiksi sade syntyy, ei silti voitaisi lainkaan tehdä sadetta; tämän vuoksi Sokrates askarteli vain inhimillisten, moraalia koskevien seikkojen parissa, joita voidaan luoda tiedon avulla. Toisin sanoen: mitä ihminen voi tehdä, on inhimillistä, mitä hän ei voi tehdä, on yli-inhimillistä, jumalallista. Niinpä sanoi myös muuan kaffereiden kuningas, että nämä uskoivat »näkyttömään mahtiin, joka aiheuttaa heille milloin hyvää, milloin pahaa, synnyttää tuulen, ukkosen ja salamet ja aikaansaa kaiken sen, mitä he eivät kykene jäljittelemään». Ja muuan intiaani sanoi eräälle lähetyssaarnaajalle: »Kykenetkö saamaan ruohon kasvamaan? En usko, eikä siihen kykene kukaan suurta Manitoa lukuun ottamatta.» Näin jumalan peruskäsité jonakin ihmisestä erillisenä olentona ei ole muuta kuin luonto.

mala on ikuinen olento. Ja itse raamatussa sanotaankin: »Sukupolvi menee, toinen tulee, mutta maa pysyy ikuisesti». Zend Avestassa nimitetään aurinkoa ja kuuta juuri niiden tuhoutumattomuuden vuoksi »kuolemattomiksi». Ja eräs perulainen inka sanoi dominikaanille: »Sinä rukoilet jumalaa, joka on kuollut ristillä, mutta minä rukoilen aurinkoa, joka ei kuole». Jumala on kaikkihyvä olento, »sillä hän antaa aurinkonsa paistaa sekä hyvälle että pahoille ja antaa sataa sekä oikeudenmukaisten että epäoikeudenmukaisten ylle»; mutta olento, joka ei tee eroa hyvän ja pahan, oikeuden- ja epäoikeudenmukaisen välille, joka ei jaa elämän hyvyiksiä moraalisten ansioiden mukaan, joka ylipäänsä synnyttää ihmisessä hyvän olennon vaikutelman siksi, että hänen aikaansaannoksensa — kuten esimerkiksi elähdyttävä auringonvalo ja sadevesi — ovat mitä hyväatekevimpien tuntemusten lähteenä; tämä olento on juuri luonto. Jumala on kaikkikäsittevä, universaalinen, yksi ja sama olento. Juuri yksi ja sama aurinko paistaa kaikille ihmisille ja maan tai maailman olennoille — sillä maa on alun perin ja kaikissa uskonnoissa maailma itse —, yksi ja sama taivas kaartuu kaikkien ylle, yksi ja sama maa kantaa kaikkia. Ambrosius sanoo: koko luonto todistaa yhdestä jumalasta, sillä on vain yksi maailma. Aivan kuten aurinko, kuu, taivas, maa ja meri ovat kaikille yhteisiä, sanoo Plutarkhos, mutta joku nimittää niitä näin, toinen toisin, samoin on myös yksi maailmankaikkeutta ohjaava henki, mutta sillä on eri nimiä ja kultteja. Jumala ei ole mikään »olento, joka asuu ihmiskäsin tehdyissä temppeleissä»; mutta sellainen ei luontokaan ole. Kuka voi sulkea valon,

taivaan, meren rajallisten inhimillisten tilojen puitteisiin? Vanhat persialaiset ja germaanit kunnioittivat vain luontoa eikä heillä ollut temppeleitä. Luonnonpalvoja tuntee olonsa liian ahtaaksi, liian painostavaksi temppelin tai kirkon keinotekoisissa, rajatuissa puitteissa; hän tuntee voivansa hyvin vain aistimellisen havainnoinnin vapaan, rajattoman taivaan alla. Jumala ei ole ihmisen mittapuun mitattava, vaan mittaamaton, suuri, ääretön olento; hän on tätä kuitenkin vain, koska maailma, hänen työnsä, on suuri, mittaamaton, ääretön tai ainakin näyttää ihmisestä siltä. Työ ylistää tekijäänsä: luojan ihanuus perustuu vain luomakunnan ihanuuteen. »Kuinka suuri onkaan aurinko, mutta vielä suuremman täytyy olla sen, joka on tehnyt auringon!» Jumala on ylimaallinen, yli-inhimillinen, korkein olento; mutta tämäkään korkein olento ei alkuperältään ja perustaltaan ole mitään muuta kuin ulottuvaisesti tai optisesti korkein olento: taivas loistavine ilmiöineen. Kaikki uskonnot, joissa on vähänkin intomieltä, sijoittavat jumalansa pilvien alueelle, eetteriin tai aurinkoon, kuuhun ja tähtiin, kaikki jumalat häipyvät loppujen lopuksi taivaan sineen. Jopa kristittyjen spiritualistisella jumalalla on istuimensa, olinpaikkansa ylhäällä taivaassa. Jumala on salaperäinen, käsittämätön olento, mutta vain koska luonto on ihmiselle, eritoten uskonnolliselle ihmiselle, salaperäinen, käsittämätön olento. »Tiedätkö sinä», kysyy jumala Jobilta, »miten pilvet kulkevat? Oletko astunut meren lähdesuonille asti? Oletko nähnyt, kuinka laaja maa on? Oletko nähnyt, missä rakeet syntyvät?»⁴ Lopuksi, jumala on olento, joka kohoo inhimillisen mielivallan yläpuolelle, jota ei-

vät ihmisen tarpeet ja intohimot liikuta, joka on ikuisesti itsensä kaltainen, hallitsee muuttumattomien lakien mukaan, ja on ikuisiksi ajoiksi asettanut sen, minkä se kerran on asettanut. Mutta mitä muuta tämäkään olento olisi kuin kaikissa muutoksissa samana pysyvä, lainmukainen, taipumaton, horjumaton, ehdoton luonto?*

12

Jumala luonnon alkuunpanijana käsitetään kyllä luonnosta erillään olevaksi olennoiksi, mutta se, mitä tämä olento sisältää jailmaisee, sen todellinen sisältö on vain luonto. »Heidän hedelmistään te tunnette heidät»,⁵ sanotaan Raamatussa, ja apostoli Paavali viittaa nimenomaan maailmaan sinä luomistekona, josta jumalan olemassaolo ja olemus käyvät ilmi, sillä se, mitä jokin saa aikaan, sisältää sen olemuksen, näyttää sen, mitä tämä jokin on ja mihin se kykenee. Siksi se, mitä meillä on luonnossa, meillä

*Kaikki nämä alun perin vain luonnon havainnoinnista juurensa juontavat ominaisuudet muodostuvat myöhemmin abstrakteiksi, metafyyysisiksi ominaisuuksiksi samalla kun luonto itse muuttuu abstraktiksi ajatusolennoksi. Tällöin, ihmisen unohtaessa jumalan alkuperän luonnossa, kun jumala ei ole mikään havainnollinen, aistimellinen olento, vaan ainoastaan ajateltu olento, päädymme seuraavaan: Varsinaisesta inhimillisestä jumalasta erillinen, ei-antropomorfinen jumala ei ole muuta kuin järjen olemus. Tämän verran käsilläolevan työn suhteesta »Luther»- ja »Kristinuskon olemus» -teoksiini. *Sat sapienti*.⁶

on myös jumalassa sikäli kun häntä pidetään luonnon alkuunpanijana tai syynä — jumala ei siis ole mikään moraalinen tai henkinen, vaan ainoastaan luonnollinen, fyysinen olento. Jumalanpalvelus, jonka kohteena olisi jumala vain luonnon alkuunpanijana, ilman että häneen olisi liitetty muita ihmisestä johdettuja määreitä, ilman sitä, että häntä pidettäisiin poliittisena ja moraalisena, ts. inhimillisenä lainsäätäjänä, sellainen jumalanpalvelus olisi puhdasta luonnonpalvontaa. Luonnon alkuunpanija tosin varustetaan ymmärryksellä ja tahdolla; mutta se, mitä tämä tahto haluaa, tämä ymmärrys ajattelee, on juuri sitä, mihin ei vaadita mitään tahtoa eikä ymmärrystä, mihin riittävät pelkät mekaaniset, fyysiset, kemialliset, kasvi- ja eläinkunnan voimat ja vaistot.

13

Yhtä vähän kuin lapsen kasvaminen äidin kohdussa, sydämenlyönnit, ruuansulatus ja muut elimelliset toiminnot ovat ymmärryksen ja tahdon aikaansaamia, yhtä vähän on luonto ylipäänsä jonkun henkisen, ts. tahtovan ja tietävän tai ajattelevan olennon aikaansaannosta. Jos luonto alun perin on hengen tuote ja siis hengen ilmentymä, niin silloin ovat myös nykyiset luonnonilmiöt henkisiä tapahtumia, henkilmiöitä. Jos sanoo A, täytyy sanoa myös B; supranaturalistinen alku vaatii välttämättä supranaturalistista jatkoa. Ihminenhan tekee tahdosta ja ymmär-

ryksestä luonnon syyn vain siellä, missä tahdon ja ymmärryksen alapuolella olevat ilmiöt hallitsevat ihmisymmärrystä, missä hän selittää kaiken vain itsestään käsin, inhimillisistä syistä käsin, missä hän ei ymmärrä eikä tiedä mitään luonnollisista syistä, missä hän siis johtaa myös erityiset, senhetkiset luonnonilmiöt jumalasta tai, kuten esimerkiksi hänelle käsittämättömän tähtien liikkeen kohdalla on asiainlaita, jumalalle alisteisista hengistä käsin. Jos sensijaan maan ja tähtien nykyisenä tukipylväänä ei olekaan jumalan kaikkivaltias sana, niiden liikkeen aikaansaaja ei ole henki eikä enkeli, vaan luonnollinen tekijä, niin silloin tämän liikkeen syyn ja yleensä alkusyyn on välttämättä oltava mekaaninen tai yleensä luonnollinen. Luonnon johtaminen tahdosta ja ymmärryksestä, yleensä »hengestä» olisi samaa kuin laskun laatiminen ilman tarjoilijaa, se olisi maailman pelastajan sikiämistä neitsyessä vailla tietoa miehestä, pelkästään Pyhän Hengen voimalla, se olisi veden muuttamista viiniksi, se olisi myrskyjen manaamista sanoilla, vuorien siirtämistä sanoilla, sokeiden parantamista näkeviksi sanoilla. Miten heikkoa ja rajoittunutta onkaan se, että hylätään toissijaiset syyt, taikauskon *causas secundas*, ihmeet, paholaiset, henget, luonnonilmiöiden selittäjinä, mutta samalla jätetään kaiken taikauskon *prima causa*, alkusyy koskemattomaksi!

14

Useat kirkkoisät väittävät, ettei jumalan poika ole mikään jumalan tahdon, vaan hänen olemuksensa, hänen luontonsa tuote, että luonnontuote olisi ennen tahdon tuotetta ja että siitosakti edeltäisi olemus- tai luonnonaktina luomista tahdonaktina. Näin on luonnon totuus säilyttänyt asemiaan jopa yliluonnollisen jumalan puitteissa, vaikka se onkin mitä jyrkimmässä ristiriidassa jumalan olemuksen ja tahdon kanssa. Tahdonaktia edellyttää siitosakti, ennen tietoisuuden, tahdon toimintaa on luonnon toiminta. Aivan totta. Ensin täytyy olla luonto, ennen kuin tulee se, mikä erottautuu luonnosta, asettaa luonnon tahtomisensa ja ajattelunsa kohteeksi. Tie elämänviisauteen kulkee ymmärryksettömyydestä ymmärrykseen, mutta ymmärryksestä ymmärryksettömyyteen kulkeminen vie suoraa tietä teologian hullujenhuoneeseen. Se, ettei hengelle anneta jalansijaa luonnosta, vaan päinvastoin hajoitetaan luonto hengeksi on samaa kuin ettei päätä asetettaisi alaruumiin, vatsan yläpuolelle, vaan vatsa pään päälle. Korkeampi edellyttää alempaa, mutta alempi ei edellytä korkeampaa,* siitä yksinkertaisesta syystä, että korkeampi tarvitsee välttämättä jotain alleen voidakseen olla korkeammalla. Ja mitä korkeammalla jokin olento on, mitä enemmän se on, sitä enemmän se myös edellyttää. Juuri siksi korkein olento ei ole ensimmäinen, vaan myöhäisin, viimeisin, riippuvaisin, tarvitsevaisin, monimutkaisin olio. Aivan samoin maaperän syntyhistoriassa eivät vanhimmat

*Loogisesti ehkä, mutta ei koskaan todellisessa genesiksessään.

kivilajit, liuskeet ja graniitit, ole raskaimpia, vaan myöhäisimmät, nuorimmat, basaltit ja raskaat laavat. Olennolla, jolla on se kunnia, ettei se edellytä mitään, on samalla se kunnia, ettei se ole mitään. Myöntää täytyy silti, että kristityt osaavat taidon tehdä tyhjästä jotakin.

15

Kaikki oliot tulevat ja ovat riippuvia jumalasta, sanovat kristityt autuaan uskonsa mukaisesti, mutta, lisäävät he heti jumalattoman ymmärryksensä mukaisesti, vain välillisesti: jumala on vain alkusyy, mutta sen jälkeen tulee alisteisten jumalien rannaton lauma, välillisten syiden rykmentti. Kuitenkin nuo niin sanotut välilliset syyt ovat ainoita todellisia ja vaikuttavia, ainoita esineellisiä ja tunnettavia syitä. Jumala, joka ei enää Apollon nuolilla lyö ihmisiä maahan, ei enää järkytä mieliä Jupiterin salamalla ja jyrinällä, ei enää tee komeetoilla ja muilla palavilla ilmiöillä paatuneiden syntisten helvettiä kuumaksi, ei enää kaikkein korkeimman »omakätisesti» vedä rautaa magneetin puoleen, synnytä vuoksea ja luodetta eikä suojaa kuivaa maata vesien hillittömällä, aina uudella vedenpaisumuksella uhkaavalta voimalta, lyhyesti, välillisten syiden valtakunnasta pois häädetty jumala on vain nimellinen syy, vaaraton, hyvin vaatimaton ajatusolio — pelkkä hypoteesi erään teoreettisen vaikeuden ratkaisemiseksi, luonnon tai oikeastaan orgaanisen elämän ensi alun selvittämiseksi. Sillä oletus luonnosta erillään olevas-

ta olennosta, joka selittäisi luonnon olemassaolon, nojautuu ainakin viime kädessä vain siihen että orgaanisen ja varsinkin inhimillisen elämän luonnollinen synty on selittämätön — mikä selittämättömyys muuten on vain suhteellinen ja subjektiivinen; tässä teisti muuttaa oman kyvyttömyytensä selittää elämä luonnosta käsin itse luonnon kyvyttömyydeksi synnyttää elämä itsestään, hän tekee siis oman ymmärryksensä rajoista luonnon rajoja.

16

Luominen ja säilyminen ovat erottamattomia. Jos siis jokin luonnosta erillinen olento, jokin jumala on meidän luojaamme, silloin hän on myös meidän ylläpitäjämme, silloin ilman, lämmön, veden, leivän voima ei ole se, joka ylläpitää meitä, vaan jumalan voima. »Hänessä me elämme, liikumme ja olemme». »Ei leipä», sanoo Luther, »vaan jumalan sana ravitsee luonnollisesti myös ruumiin, koska se luo ja säilyttää kaikki oliot; *Hebr. 1.*» »Koska leipä on olemassa, niin hän (jumala) ravitsee sen kautta ja sen joukossa, niin ettei sitä nähdä, vaan luullaan leivän tekevän sen. Missä leipää ei ole, siellä jumala ravitsee ilman leipää pelkällä sanalla, kuten hän oli tehnyt myös leivän kera.» »Summa: kaikki luontokappaleet ovat jumalan naamioita ja valepukuja, joiden hän sallii toimia kanssaan ja joita hän auttaa tekemään sitä, mitä hän voisi muutenkin ilman niiden myötävaikutusta tehdä ja tekeekin». Jos meidän säilyttäjämme ei olekaan luonto, vaan jumala,

niin silloin luonto on pelkkää jumaluuden piiloleikkiä ja näin muodoin tarpeeton näennäisolento, aivan kuten jumala päinvastoin on tarpeeton näennäisolio, jos luonto ylläpitää meitä. Nyt kuitenkin on ilmeistä ja kiistämätöntä, että meidän on kiittäminen vain luonnollisten olioiden omia vaikutuksia, ominaisuuksia ja voimia säilymisestämme; meillä ei siis ole vain oikeus, vaan meidän on jopa pakko päätellä, että olemme kiitoksen velkaa syntymisestämme vain luonnolle. Meidät on sijoitettu keskelle luontoa, ja kuitenkin meidän alkumme, alkuperämme pitäisi sijaita luonnon ulkopuolella? Elämme luonnossa, luonnon mukana, luonnosta, emmekä sittenkään muka olisi siitä lähtöisin? Mikä ristiriita!

17

Maa ei ole aina ollut sellainen kun se nyt on; se on päinvastoin päätyntä nykyiseen tilaansa vasta kehityksen ja mullistusten tuloksena. Geologia tietää kertoa, että näillä eri kehitystasoilla oli olemassa nyt tai jo tätä edeltävinä kausina sukupuuttoon kuolleita kasveja ja eläimiä.* Niinpä ei enää ole mitään trilobiitteja eikä enkriniittejä, ei ammoniitteja, lento-

*En sivumennen sanoen voi yhtyä näkemykseen, että orgaaninen elämä olisi kehittynyt muodollisen vaiheittaisesti siten, että tiettyinä aikoina olisi ollut vain kotiloita, simpukoita ja muita vielä alempia eläimiä, vain kaloja, vain sammakkoeläimiä. Tämäkin näkökanta pätee enää vain harmaan hiekkakiven muodostumisaikaan, kun maaimettäväisten luita ja hampaita on löydetty kivihiihimuodostumista.

liskoja, ikhtyo- eikä plesiosauruksia, ei mega- eikä dinoteriumeja jne. Miksi ei? Ilmeisesti siksi, ettei niiden olemassaoloedellytyksiä enää ole. Jos tietty elämä päättyy samalla kuin sen edellytykset, niin myös elämän alku, sen synty lankeaa yhteen sen edellytysten syntymisen kanssa. Jopa nykyisin, jolloin kasvit ja eläimet, kiistämättä ainakin korkeammat, syntyvät vain orgaanisesti, siitoksen kautta, näemme että merkillisellä ja toistaiseksi selittämättömällä tavalla näitä eläimiä ja kasveja ilmestyy lukemattomin joukoin heti kaikkialle, missä vain alkavat vallita niille ominaiset elämänolosuhteet. Orgaanisen elämän syntyä ei näin tule pitää erillisenä tapahtumana, jonakin, mikä sattuu elämänedellytysten synnyn jälkeen; pikemminkin se tapahtuma, se hetki, jolloin lämpötila, ilma, vesi, yleensä maaperä sai sellaisia ominaisuuksia ja hapesta, vedystä, hiilestä, typestä syntyi sellaisia yhdisteitä jotka saivat aikaan orgaanisen elämän on samalla ollut se hetki, jolloin nämä aineet ovat yhtyneet muodostamaan orgaanisia kappaleita. Kun siis maa oman luontonsa voimasta on ajan kuluessa itse kehittynyt ja kultivoitunut siinä määrin, että se sai ihmisen olemassaolon mahdollistavan, ihmisolemuksen mukaisen, siis niin sanoaksemme itse inhimillisen luonteen, saattoi se myös omasta voimastaan tuottaa ihmisen.

18

Luonnon voima ei ole rajoittumatonta voimaa jumalan kaikkivaltiuden, ts. ihmisen mielikuvituksen voiman tavoin; se ei voi tehdä kaikkea mielivaltaisesti mihin aikaan ja missä paikassa tahansa; sen aikaansaannokset ja vaikutukset ovat sitoutuneet edellytyksiin. Kun luonto siis nyt ei enää voi synnyttää mitään organismeja ilman hedelmöitystä ja siitosta, niin siitä ei seuraa, etteikö se olisi kyennyt tähän aikaisemmin. Maan nykyinen tila on stabiili; kumousten aika on ohi; se on asettunut. Vain tulivuoret edustavat yksittäisiä rauhattomia olentoja, mutta niillä ei ole vaikutusta joukkoihin eivätkä ne siis häiritse vallitsevaa järjestystä. Jopa suurin ihmiskunnan muistama vulkaaninen tapahtuma, Jorullon purkaus Meksikossa, ei ollut muuta kuin paikallinen kapina. Mutta aivan kuten ihminen kehittää epätavallisia voimia vain epätavallisina aikoina, kykenee vain suurimman jännityksen ja liikehdinnän kausina siihen mikä hänelle muuten olisi aivan mahdotonta; aivan kuten kasvi vain tiettyinä ajanjaksoina, itämisen, kukinnan ja hedelmöityksen kausina, tuottaa lämpöä, polttaa hiiltä ja vetyä, siis harjoittaa tavanmukaiseen kasviluontoonsa nähden täysin päinvas- taista eläimellistä toimintaa (*se fait animal*, sanoo Dumas),⁷ aivan samoin maalla oli zoologista luomis- voimaa vain geologisten kumoustensa aikana, jolloin kaikki maan voimat ja ainekset olivat mitä voimak- kaimman käymisen, kuohumisen ja jännityksen ti- lassa. Tunnemme luonnon vain sen nykyisessä *status quossaan*; kuinka voisimme siis päätellä, että sitä mikä nyt ei tapahdu luonnossa, ei ylipäätänsä voi

tapahtua, ei edes aivan toisina aikoina, aivan toisenlaisten edellytysten ja olosuhteiden vallitessa? *

19

Kristityt eivät ole voineet kyllikseen ihmetellä sitä että pakanat kunnioittavat jumalallisina sellaisia olentoja, jotka ovat syntyneet. Heidän olisi kuitenkin päinvastoin pitänyt ihailia näitä tämän vuoksi, sillä tuon kunnioituksen pohjalla oli aivan oikea näkemys luonnosta. Syntyminen merkitsee yksilöllistymistä; syntyminen ja yksilöllistyminen ovat erottamattomia; syntymättömiä ovat siis luonnon yleiset, epäyksilölliset perusaineet tai perusvoimat; syntymätöntä on materia. Yksilöllistynyt olento on kuitenkin laadultaan korkeampi, jumalallisempi olento kuin epäyksilöllinen. Syntymä on tosin häpeällinen ja kuolema tuskallinen; mutta se, joka ei halua alkaa eikä päättyä, luopukoon samalla elävän olennon asemasta. Ikuisuus sulkee elävyyden, elävyys ikui-

*On itsestään selvää, etten katso näillä muutamalla populäärillä sanalla selvittäneeni orgaanisen elämän synnyn suurta ongelmaa; ne kuitenkin riittävät teemani kannalta; annan tässä nimittäin vain epäsuoran todistuksen sille, ettei elämällä voi olla mitään muuta alkuperää kuin luonto. Mitä suoranaisiin luonnontieteellisiin todistuksiin tulee, niin olemme tosin vielä kaukana päämäärästä, mutta varhaisempiin aikoihin verrattuna silti tarpeeksi pitkällä — nimenomaan sen ansiosta, että äskettäin on osoitettu orgaanisten ja epäorgaanisten ilmiöiden identtisyys —, ainakin niin pitkällä, että voimme olla vakuuttuneita elämän luonnollisesta synnystä, vaikka tämän syntymisen laatu ja tapa vielä onkin meille tuntematon ja voi ehkä jäädäkin sellaiseksi.

suuden pois. Yksilö edellyttää kyllä toista, sen synnyttävää olentoa; mutta synnyttävä ei sen vuoksi ole synnytetyn ylä-, vaan alapuolella. Synnyttävä olento on tosin olemassaolon syy ja sikäli ensisijaisempi olento, mutta se on samalla pelkkä toisen olennon olemassaolon väline, sen ainesta, perustaa ja sikäli alempitason olento. Lapsi kuluttaa äitiä, käyttää hyväkseen äidin voimia ja nesteitä, saa punan poskiinsa äitinsä verestä. Ja lapsi on äidin ylpeys, äiti asettaa lapsen yläpuolelleen, alistaa olemassaolonsa ja hyvinvointinsa lapsen olemassaololle ja hyvinvoinnille; jopa eläinemo uhraa oman elämänsä poikasensa elämän edestä. Syvin olentoa kohtaava häpeä on kuolema, mutta kuoleman perustana on synnytys. Synnyttäminen merkitsee itsensä hylkäämistä, itsensä halventamista, joukkoon sulautumista, yksilöllisyytensä ja ainutlaatuisuutensa uhraamista toisille olennoille. Mikään ei ole ristiriitaisempaa, nurinkurisempaa ja järjettömämpää kuin johtaa luonnolliset olennot jostakin korkeimmasta, täydellisimmästä henkiolennosta. Tätä menettelytapaa vastaavasti, jos ollaan johdonmukaisia, ei ihmislastenkaan pitäisi syntyä alhaalla ja syvällä sijaitsevasta kohtuelimestä, vaan korkeimmasta orgaanisesta elimestä, päästä, sillä luontokappalehan on luojaan kuva.

20

Vanhat kreikkalaiset johtivat kaikki lähteet, kaivot, virrat, järvet, meret Okeanoksesta, maailmanvirrasta tai maailmanmerestä, ja vanhat persialaiset antoi-

vat kaikkien maan vuorien syntyä Albordy-vuores-
ta.⁸ Onko nyt kaikkien olentojen johtaminen yhdestä
täydellisestä olennota järkevämpää ja toisenlaista
kuin tämä? Ei, se pohjautuu aivan samalle ajattelu-
tavalle. Aivan kuten Albordy on yhtä lailla vuori
kuin kaikki siitä syntyneet vuoret, samoin on myös
jumalallinen olento hänestä johdettujen olentojen
alkupisteenä yhtä lailla olento kuten nämäkin; käsit-
teenä hän on näiden sukulainen. Mutta samoin kuin
Albordy-vuori eroaa kaikista muista vuorista siinä
suhteessa että sillä on niiden ominaisuudet korote-
tussa määrin, ts. mielikuvituksen huippuunsa saakka
korottamina — taivaaseen asti, yli auringon, kuun ja
tähtien, niin samoin eroaa myös jumalallinen alkuo-
lento kaikista muista olennoista siinä, että sillä on
näiden ominaisuudet korkeimmassa mitassa, rajatto-
mina ja äärettöminä. Mutta eihän ikialkuinen vesi
ole eri vesistöjen lähde eikä ikialkuinen vuori ole
lukuisien eri vuorien aikaansaaja; yhtä vähän on
yksi ikialkuinen olento monien erilaisten olentojen
alkulähde. Ykseys on hedelmätöntä, hedelmällistä on
vain dualismi, vastakohta, ero. Se, mikä synnyttää
vuoret, ei vain ole jotain muuta kuin vuoret, vaan
jotakin itsessään hyvin erilaista; samoin kuin se
mikä synnyttää veden ei koostu vain vedestä itses-
tään, vaan myös toisistaan eroavista, jopa vastakkai-
sista aineksista. Aivan kuten henkevyys, sukkeluus,
terävänäköisyys ja arvostelukyky syntyvät ja kehit-
tyvät vain vastakohdan, vain konfliktin pohjalta,
samoin myös elämä syntyi vain erilaisten, jopa
toisilleen vastakkaisten ainesten, voimien ja olento-
jen ottaessa yhteen.

21

»Kuinka ei se, joka on tehnyt korvat, kuulisi? Kuinka ei se, joka on tehnyt silmät, näkisi?» Tämä näkö- ja kuuloaistilla varustetun olennon raamatullinen tai teistinen johtaminen näkevästä ja kuulevasta olennoista, meidän nykyaikaisella, filosofisella kielellämme: sielullisen, subjektiivisen olennon johtaminen taas vuorostaan sielullisesta subjektiivisesta olennoista, on aivan yhtä perusteltua ja samanarvoista kuin se että persialaiset sanovat kaikkien vuorien syntyneen Alborj-alkuvuoresta, kuin se että kreikkalaiset katsovat kaikkien lähteiden ja virtojen olevan peräisin Okeanoksesta, kuin se että raamattu kertoo sateen tulevan taivaallisista, pilviin tai niiden yläpuolelle kasautuneista vesivarastoista. Vesi tulee vedestä, mutta äärettömän suuresta, kaikenkäsittävästä vedestä, vuori vuoresta, mutta äärettömästä, kaikenkäsittävästä vuoresta; niin myös henki hengestä, elämä elämästä, silmä silmästä, mutta äärettömästä, kaikenkäsittävästä silmästä, elämästä ja hengestä.

22

Kun lapset kysyvät, mistä vauvat tulevat, me annamme heille sen »selityksen» että imettäjä noutaa ne kaivosta, jossa vauvat uiskentelevat kalojen tavoin. Aivan samaa luokkaa on se selitys, jonka teologia antaa meille elävien olentojen tai yleensä

luonnollisten olentojen alkuperästä. Jumala on mielikuvituksen syvä tai kaunis kaivo, johon sisältyvät kaikki realiteetit, kaikki täydellisyydet, kaikki voimat, jossa siis kaikki oliot jo uiskentelevat valmiina kuin kalat; teologia on se imettäjä, joka hakee ne kaivolta; mutta päähenkilön, luonnon, äidin joka tuskalla synnyttää lapsen jota on yhdeksän kuukautta kantanut sydämensä alla, tämä alun perin lapsille tarkoitettu, nyt sen sijaan lapsellinen selitys jättää tyystin vaille huomiota. Tämä selitys on tosin kauniimpi, mukavampi, helpompi, käsitettävämpi ja jumalan lapsille vakuuttavampi kuin luonnollinen selitys, joka vain vähitellen, lukemattomien esteiden läpi, tunkeutuu pimeästä valoon. Mutta myös se tapa jolla meidän hurskaat isämme selittivät raesateet, karjasairaudet, kuivuuden ja ukonilmat sääntekijöiden, taikurien, noitien töiksi, on paljon »runollisempi», helpompi ja vielä tänäänkin valistumattomien ihmisten mielestä vakuuttavampi kuin näiden ilmiöiden selittäminen luonnollisista syistä johtuvaksi.

23

»Elämän synty on selittämätön ja käsittämätön»; olkoon; mutta tämä käsittämättömyys ei oikeuta sinua niihin taikauskosiin johtopäätöksiin, joita teologia ihmistiedon puutteista vetää, se ei oikeuta sinun yritystäsi astua luonnollisten syiden alueen ulkopuolelle, sillä voit sanoa vain: En voi selittää elämää näistä tuntemistani luonnollisista ilmiöistä ja

syistä käsin tai niistä käsin sellaisina kuin nyt tunnen ne; mutta et voi sanoa: Elämää ei lainkaan, ei ylipäättänsäkään voi selittää luonnosta käsin — sillä eihän sinulla ole perusteita katsoa että olet ammentanut luonnon valtameren tyhjiin viimeistä pisaraa myöten; se ei oikeuta sinua selittämään selittämätöntä olettamalla keksittyjä olentoja; se ei oikeuta sinua pettämään ja huijaamaan itseäsi ja muita jollain mitään selittämättömällä selityksellä; se ei oikeuta sinua muuttamaan luonnollisia, materiaalisia syitä koskevaa ei-tietouttasi tällaisten syiden ei-olemiseksi, jumalallistamaan tietämättömyyttäsi, personifioimaan sitä, esineellistämään sitä olennoiksi, jonka pitäisi kumota tämä tietämättömyys ja joka kuitenkin ei ilmaise mitään muuta kuin tätä sinun tietämättömyytesi luonnetta, myönteisten, materiaalisten selityspenusteiden puutetta. Sillä mitä muuta on se immateriaalinen, epäruumiillinen tai ruumiiton, ei-luonnollinen, ei-maailmallinen olento, josta käsin selität maailman, kuin täsmällinen ilmaus sellaisesta olemisesta, jota et koe esineelliseksi, ilmaus materiaalisia, ruumiillisia, luonnollisia, kosmisiä syitä koskevasta tietämättömyydestä? Mutta sen sijaan että olisit niin kunniallinen ja vaatimaton, että suoraan sanoisit: En tiedä mitään syytä, en voi selittää sitä, minulta puuttuvat annetut tosiasiat, aineistot, sinä muutat nämä puutteet, nämä negatiot, nämä pääsi huokokset mielikuvituksen välityksellä positiivisiksi olennoiksi, olennoiksi, jotka ovat immateriaalisia, ts. ei-materiaalisia, ei-luonnollisia olentoja, koska sinä et tunne mitään materiaalisia, mitään luonnollisia syitä. Tietämättömyys muuten kyllä tyytyy immateriaalisiin, ruumiittomiin, ei-luonnollisiin olentoihin, mutta sen erottamaton

seuralainen, rehevä fantasia, joka aina on tekemisissä vain korkeimpien ja vielä korkeampien ja kaikkein korkeimpien olentojen kanssa, kohottaa tuotapikaa nämä tietämättömyyden surkeat tuotteet ylimateriaalisten, yliluonnollisten olentojen luokkaan.

24

Käsitys, että luonnolla itsellään, yleensä maailmalla, maailmankaikkeudella olisi todellinen alku, että siis kerran ei ole ollut mitään luontoa, mitään maailmaa, mitään maailmankaikkeutta, on surkea käsitys, joka vakuuttaa ihmisen vain silloin kun hänellä itsellään on surkea, rajoitettu näkemys maailmasta, mieletön ja perusteeton kuvitelma — sellainen kuvitelma että kerran ei ole ollut mitään todellista, sillä kaiken realiteetin, todellisuuden kokonaisuushan juuri on maailma tai luonto. Kaikki jumalan ominaisuudet tai määreet, jotka tekevät hänestä esineellisen, todellisen olennon, ovat itsessään vain luonnosta abstrahoituja, luontoa edellyttäviä, luontoa ilmaisevia ominaisuuksia — siis sellaisia ominaisuuksia, jotka putoavat pois, jos luonto putoaa pois. Sinulle jää kyllä sellaisten ominaisuuksien kuin »äärettömyys, kyky, ykseys, välttämättömyys, ikuisuus» olemus tai kokonaisuus, kun abstrahoidut pois luonnosta, kun ajatuksissasi tai mielikuvituksessasi kumoat sen olemassaolon, ts. suljet silmäsi ja häivytät itsestäsi luonnollisten esineiden kaikki määrätyt aistimelliset kuvat, kun et siis miellä aistimellisesti (et miellä *in concreto*, kuten filosofit sanovat). Mutta tämä olemus, joka

jää jäljelle kun kaikki aisteja koskettavat ominaisuudet ja ilmiöt on vedetty pois, ei ole mitään muuta kuin luonnon eristetty olemus tai luonto *in abstracto*, ajatuksissa. Ja luonnon tai maailman johtaminen jumalasta ei näin ollen tässä suhteessa ole mitään muuta kuin aistimellisen, todellisen luonnon olemuksen johtaminen sen abstraktista, ajatellusta, vain kuvittelussa, vain ajatuksissa olemassaolevasta olemuksesta. Tämä johtaminen näyttää sinusta järkevältä sen vuoksi, että ajatuksissa aina edellytät abstraktin, yleisen olevan lähempänä ajattelua, siis pä asetat ajattelun mukaan korkeamman ja varhaisemman yksittäisen, todellisen, konkreettisen edelle, vaikka todellisuudessa asia on juuri päinvastoin: luonto on ennen jumalaa, ts. konkreettinen on ennen abstraktia, aistimellinen ennen ajateltua. Todellisuudessa, jossa kaikki tapahtuu vain luonnollista tietä, kopio tulee alkuperäiskappaleen jälkeen, kuva asian, ajatus kohteen jälkeen; mutta teologian yliluonnollisella, ihmeellisellä alueella alkuperäiskappale tulee kopion jälkeen, asia kuvan jälkeen. »On ihmeellistä», sanoo pyhä Augustinus, »mutta kuitenkin totta, ettemme voisi tuntea tätä maailmaa, jos sitä ei olisi, mutta maailma taas ei voisi olla, jos jumala ei tuntisi sitä». Tämä taas merkitsee: maailma tulee tunnetuksi, ajatelluksi jo ennen kuin se on todellinen; niin, se on vain, koska sitä on ajateltu, oleminen on tietämisen tai ajattelun seurausta, alkuperäiskappale kopion seurausta, olento kuvan seurausta.

25

Kun maailma tai luonto palautetaan abstrakteihin määreisiin, kun niistä tehdään metafyyssinen olio, siis pelkkä ajatusolio, ja tätä abstraktia maailmaa sitten pidetään todellisena maailmana, on loogisesti välttämätöntä ajatella se äärelliseksi. Maailmaa ei ole meille annettu ajatuksena, ei ainakaan meta- ja hyperfyysisenä, todellisesta maailmasta abstrahoitavana, tähän abstraktioon toden, korkeimman olemuksensa sijoittavana ajatuksena; maailma on annettu meille elämänä, konkreettisenä mielteenä, tunteina. Abstraktille, vain ajattelevalle olennolle ei ole olemassa mitään valoa, koska sillä ei ole silmiä, ei mitään lämpöä, koska sillä ei ole tuntoa, sen kannalta ei yleensä ole olemassa mitään maailmaa, sillä ei nimittäin ole mitään elimiä sen aistimiseksi; maailmaa ei oikeastaan lainkaan ole olemassa. Maailma on siis meille annettu vain sikäli, kun emme ole mitään loogisia tai metafyyssisiä olentoja, kun olemme toisia olentoja, kun olemme enemmän kuin vain loogikkoja tai metafyyssikkoja. Mutta juuri tämä »plus» näyttää metafyyssisestä ajattelijalta miinukselta, tämä ajattelun negaatio absoluuttiselta negaatiolta. Luonto ei metafyyssikolle ole muuta kuin »hengen se toinen», henkeen nähden vastakkainen. Tämän pelkästään negatiivisen ja abstraktin määreen hän tekee luonnon positiiviseksi määreeksi, sen olemukseksi. Metafyyssikon mielestä on siis ristiriitaista, että pidetään positiivisena olentona sellaista oliota tai pikemminkin epäoliota, joka on ajattelun negaatiota, jota kylläkin ajatellaan, mutta joka luonnostaan on aistimellinen, ajattelun, hengen kanssa ristiriidassa

oleva olio. Ajatusolento on ajattelijan mielestä tosi olento; itsestään selvää siis on, ettei sellainen olento, joka ei ole mikään ajatusolento, myöskään ole mikään tosi, ikuinen, alkuperäinen olento. Hengen kannalta jo siinä on ristiriita, että se ajattelee vain oman itsensä sitä toista; se on vain silloin harmoniasa itsensä kanssa, oman olemisensa puitteissa, kun se ajattelee vain itseään (mikä on spekulatiivinen kanta) tai ainakin ajattelee olentoa, joka ei ilmaise muuta kuin ajattelun olemusta, joka on vain ajattelun välityksellä annettu, joka siis itsessään on vain pelkkä ajatusolento, ainakin passiivinen sellainen (mikä on teistien kanta). Niinpä luonto häipyä olemattomiin. Mutta samalla luonto silti on, huolimatta siitä ettei se voi olla eikä sen pidä olla. Kuinka siis metafysiikka selittää luonnon olemassaolon? Näennäisesti vapaaehtoisella, mutta tosiasiallisesti sisäisen luontonsa kanssa ristiriidassa olevalla, vain väkijäisesti toteutuvalla hengen itsevieräntymisellä, itsenegaatiolla, itsestäänluopumisella. Kun luonto nyt abstraktin ajattelun kannalta tarkasteltuna häipyä tyhjiin, niin sitä vastoin reaalisen maailman katsomuksen kannalta katsoen tämä maailmaaluoja henki häipyä olemattomiin. Tältä kannalta katsoen osoittautuvat kaikki johtamiset — maailman johtaminen jumalasta, luonnon hengestä, fysiikan metafysiikasta ja todellisen abstraktista — loogisiksi peleiksi.⁹

26

Luonto on uskonnon ensimmäinen ja perustava kohde, mutta silloinkaan, kun luonto on uskonnollisen palvonnan välitön kohde, kuten luonnonuskonnoissa, se ei ole tällaisena kohteena luontona, ts. sillä tavalla, siinä mielessä kun me sitä tarkastelemme teismien tai filosofian ja luonnontieteen kannalta. Luonto on pikemminkin ihmiselle alun perin — juuri sellaisena, kun sitä uskonnollisin silmin tarkastellaan — kohde, joka on sitä, mitä ihminen itse on, persoonallinen, elävä, aistiva olento. Ihminen ei alun perin erottaudu luonnosta, siispä ei hän erota luontoakaan itsestään; ihminen tekee siis niistä aistimuksista, joita jokin luonnonilmentymä hänessä synnyttää, välittömästi tämän ilmentymän itsensä ominaispiirteitä. Hyväatekevät, myönteiset aistimukset ja tuntemukset ovat luonnon hyvän, myönteisen olemuksen aiheuttamia; huonot, pahaatekevät aistimukset, kuumuus, kylmyys, nälkä, kipu, sairaus ovat pahan olennon tai ainakin huonotuulisen, ilkeämielisen, vihaisen luonnon aiheuttamia. Näin ihminen tekee tahtomattaan ja tiedostamattaan — ts. välttämättä, vaikka tämä välttämättömyys onkin vain suhteellista, historiallista — luonnosta olentona henkisen, subjektiivisen ts. inhimillisen olennon. Ei ole mikään ihme, että hän sitten ottaa luonnon myös nimenomaisesti, tieteen tahtoen uskonnon, rukouksen kohteeksi, ts. ihmisten mielialan, hänen pyyntöjensä, hänen palvelustensa avulla ohjattavaksi kohteeksi. Ihminenhan on jo sikäli tehnyt luonnosta tahtoaan noudattavan, alistanut sen alleen, että hän on sulauttanut sen tuntemuksiinsa, alistanut sen intohi-

moilleen. Sivistymätön luonnonihminen ei yleensäkään vain sijoita luontoon inhimillisiä motiiveita, pyrkimyksiä ja haluja; hän jopa näkee luontokappaleissa todellisia ihmisiä. Niinpä Orinocon varrella asuvat intiaanit pitävät aurinkoa, kuuta ja tähtiä ihmisinä — nuo ylhäällä, he sanovat, »ovat ihmisiä kuten mekin» —, patagonialaiset pitävät tähtiä »entisinä intiaaneina», grönlantilaiset aurinkoa, kuuta ja tähtiä »esi-isinään, jotka erityisten tapausten vuoksi on sijoitettu taivaalle». Samoin uskoivat myös vanhat meksikolaiset, että aurinko ja kuu, joita he kunnioittivat jumalina, olivat kerran olleet ihmisiä. Näin vahvistuu »Kristinuskon olemus» -teoksessa esitetty lausuma, jonka mukaan ihminen suhteutuu uskonnossa vain omaan itseensä, hänen jumalansa on vain hänen oma olemuksensa; tämä pätee jopa alkeellisimpiin, alimpiin uskonnon lajeihin, joissa ihminen kunnioittaa ihmisestä kauimpana olevia ja häntä vähiten muistuttavia esineitä, tähtiä, kiviä, puita, jopa ravunsaksia tai kotiloiden kuoria, sillä hän kunnioittaa näitä vain, koska hän sijoittaa itsensä näihin, ajattelee näitä samanlaisina olentoina tai ainakin senkaltaisen olemuksen täyttäminä kuin hän itse on. Uskonnossa ilmenee siis se merkillinen, mutta hyvin käsitettävä, jopa välttämätön ristiriita, että kun se teismien tai antropologian näkökulmasta kunnioittaa ihmisolentoa jumalallisena siksi, että tämä näytteiksen sille ihmisestä erillisenä, ei-inhimillisenä olentona, niin päinvastoin naturalistisesta näkökulmasta se kunnioittaa ei-inhimillistä olentoa jumalallisena olentona siksi että tämä näytteiksen sille inhimillisenä.

27

Luonnon muuttuvaisuus, nimenomaan niiden ilmiöiden osalta jotka eniten saavat ihmisen tuntemaan riippuvuutensa siitä, on pääsyy, jonka vuoksi luonto näytteiksen ihmiselle inhimillisenä, omatahtoisena olentona; siksi ihminen kunnioittaa sitä uskonnollisesti. Jos aurinko pysyisi alati taivaalla, ei se olisi sytyttänyt ihmisessä uskonnollisen innon tulta. Vasta kun aurinko oli hävinnyt hänen silmistään ja päästänyt yön kauhut hänen ylleen ilmestyäkseen sitten taas taivaalle, ihminen lankesi polvilleen auringon eteen, täysin sen odottamattoman paluun synnyttämän ilon vallassa. Niinpä Floridan vanhat apalachit tervehtivät ylistyslauluin aurinkoa sen noustessa ja laskiessa sekä pyysivät sitä tällöin palaamaan säädettyyn aikaan takaisin ja ilahduttamaan heitä valollaan. Jos maa kantaisi aina hedelmää, niin missä silloin olisi peruste uskonnollisille kylvö- ja satojuhille? Vain siksi, että maa milloin avaa sylinsä, milloin taas sulkee sen, ilmenevät maan tuotteet vapaaehtoisina ja siksi kiitollisuuteen velvoittavina lahjoina. Vain luonnon vaihtelu tekee ihmisen epävarmaksi, nujerretuksi, uskonnolliseksi. On epävarmaa, onko huomisen sää suotuinen aikeileni, epävarmaa, saanko korjatuksi sen mitä kylvän; en siis voi toivoa ja odottaa luonnon antimia kuin ne olisivat jokin maksettavaksi lankeava suoritus tai vääjäämätön seuraus. Mihin matemaattinen varmuus päättyy, siitä alkaa teologia — vielä meidänkin päivinämme tämä on heikkolahjaisten mielestä asioiden järjestys. Uskonto on erityisessä, satunnaisessa havaittavan välttämättömyyden pitämistä tahdonva-

raisena, vapaaehtoisena. Päinvastaista asennoitumista, ei-uskonnollista ja jumalatonta asennoitumista sitä vastoin edustaa Euripideen kyklooppi sanoessaan: »Maan täytyy, tahtoi se tai ei, tuottaa ruohoa karjalaumani ravinnoksi.»¹⁰

28

Kun riippuvuudentunne luonnosta yhdistyy mielikuvaan siitä tahdonvaraisesti toimivana, persoonallisena olentona, syntyy peruste uhrin toimitukselle, luonnonuskontojen tärkeimmälle aktille. Riippuvuus luonnosta tulee tuntuville erityisesti silloin kun meillä on sitä koskevia tarpeita. Tarve on tunne taikka ilmaus siitä, etten ole olemassa ilman luontoa; mutta tarpeesta ei voida erottaa nautintoa, vastakkaista tunnetta, itsenäni olemisen, itsenäisyyteni tunnetta erotukseksi luonnosta. Tarve on näin ollen jumalaa pelkäävä, nöyrä, uskonnollinen, mutta nautinto ylpeä, jumalasta tietämätön, epäkunnioittava, röyhkeä. Ja nautinnon röyhkeys tai ainakin sen ilmaiseva kunnioituksen puute on käytännöllinen välttämättömyys ihmiselle, välttämättömyys, jolle hänen olemassaolonsa perustuu – välttämättömyys, joka kuitenkin on avoimesti ristiriidassa hänen luonnon edessä tuntemansa teoreettisen kunnioituksen kanssa, siinä mielessä että ihminen käsittää luonnon eläväksi, egoistiseksi, tuntevaksi olennoiksi, joka pitää päänsä siinä missä ihminenkin. Luonnon käyttöönotto vaikuttaa siis ihmisestä siltä, kuin se olisi

oikeudenloukkaus, vieraan omaisuuden haltuunottoa, röyhkeä teko. Rauhoittaakseen omaatuntoaan ja olentoa, jota hän käsityksensä mukaan on loukannut, näyttääkseen tälle että on ryövännyt tätä tarpeen sanelemasta pakosta eikä ilkeyttään, ihminen rajoittaa omaa nautintoaan ja palauttaa kohteelle jotakin siltä anastetusta omaisuudesta. Niinpä kreikkalaiset uskoivat, että kun puu kaadetaan, sen sielu, dryadi, valittaa tuskasta ja huutaa kohtalolta kostoa loukkaavan teon suorittajalle. Niinpä yksikään roomalainen ei rohjennut kaataa maillaan lehtoa uhraamatta kyseisen lehdon jumalan tai jumalattaren lepyttämiseksi nuorta sikaa. Niinpä ostjakit kaadettuaan karhun ripustavat sen taljan puuhun, osoittavat sille kaikella tavalla kunnioitusta ja pyytävät parhaansa mukaan karhulta anteeksi, että ovat tappaneet sen. »He uskovat näin voivansa kohteliaasti kääntää pois itsestään sen vahingon, jonka tuon eläimen henki voisi aiheuttaa heille.» Niinpä Pohjois-Amerikan intiaanit lepyttelivät samanlaisin seremonioin tapettujen eläimien haamuja. Niinpä »meidän esi-isillemme selja oli pyhä puu; kun heidän silti oli kaadettava se, oli heillä tapana sitä ennen lukea rukous: Seljan emäntä, anna minulle vähän puutasi, niin minäkin annan sinulle omastani, kun se kasvaa metsässä». Niinpä filippiiniläiset pyysivät tasangoilta ja vuorilta lupaa, kun he halusivat matkustaa niiden yli; he pitivät myös rikoksena kaataa mitään vanhaa puuta. Ja brahmaani tuskin rohkenee juoda vettä ja polkea maata jaloillaan, koska jokaisella askeleella, jokaisella vesikulauksella tuntevia olentoja, kasveja ja eläimiä, kärsii ja kuolee, ja hänen on tämän vuoksi suoritettava katumushar-

joituksia »sovittaakseen niiden luontokappaleiden kuoleman, jotka hän tietämättään päivällä tai yöllä surmaa». *

29

Uhrissa tulee havainnolliseksi ja tiivistyy uskonnon koko olemus. Uhrin perustana on riippuvuuden tunne — pelko, epäily, epävarmuus menestyksestä tai tulevaisuudesta, omantunnonvaivat tehdyn synnin vuoksi —, mutta uhrin tulos, sen tarkoitus on itsetunto — rohkeus, nautinto, varmuus menestyksestä, vapaus ja autuus. Luonnon orjana riennän suorittamaan uhrin, mutta luonnon herrana lähden uhrin luota. Tunne, että ollaan luonnosta riippuvaisia on siis kylläkin uskonnon perusta, mutta tämän riippuvaisuuden kumoaminen, vapautuminen luonnosta on uskonnon tarkoitus. Tai: luonnon jumaluus on kylläkin uskonnon, vieläpä kaiken uskonnon, myös kristinuskon pohja, sen perusta, mutta ihmisen jumaluus on uskonnon lopullinen päämäärä.

*Tähän yhteyteen kuuluvat myös ne monet sopivaisuussäännöt, joita ihmisen on vanhoissa uskonnoissa noudatettava luonnon suhteen, jotta hän ei saastuttaisi ja loukkaisi sitä. Niinpä kukaan Ormuzdin palvoja ei saanut koskettaa maata paljain jaloin, koska maa oli pyhä; kukaan kreikkalainen ei saanut ylittää virtaa pesemättömin käsin (Hesiodos).

30

Uskonnon edellytyksenä on tahtomisen ja voimisen, toivomisen ja saamisen, aikomuksen ja tuloksen, mielteen ja todellisuuden, ajattelun ja olemisen välinen kaksijakoisuus tai ristiriita. Tahtomisessa, toivomisessa, mieltämisessä ihminen on rajoittamaton, vapaa, kaikkivaltias – jumala; mutta voimisessa, saavuttamisessa, todellisuudessa hän on ehtojen alainen, riippuvainen, rajoitettu – ihminen – ihminen äärellisen, jumalan vastakohtana olevan olennon mielessä. »Ihminen päättää, jumala säätää.» »Ihminen suunnittelee, ja Zeus saattaa sen loppuun toisella tapaa.» Ajattelu, tahtominen on minun vallassani, mutta se, mitä minä haluan ja ajattelen, ei ole minun eikä riipu minusta: se on minun ulkopuolellani. Tämän ristiriidan oikaiseminen on uskonnon tendenssi, sen päämäärä; ja jumalolento on juuri se olento jossa tämä ristiriita on kumottu, jossa tulee mahdolliseksi tai paremminkin todeksi se mikä on mahdollista toiveissani ja käsityksissäni, mutta käy ylitse minun voimieni.

31

Uskonnon alkuperäisenä, varsinaisena, luonteena kohteena on se mikä on ihmisen tahdosta ja tiedosta riippumatonta – jumalan työtä. Apostoli Paavali sanoo: »Minä istutin, Apollos kasteli, mutta Jumala on antanut kasvun. Niin ei siis istuttaja ole

mitään eikä kastelijakaan, vaan Jumala, joka kasvun antaa.»¹¹ Ja Luther: »Meidän on . . . ylistettävä ja kiitettävä Jumalaa, että hän antaa viljan kasvaa, ja tiedettävä, ettei johdu meidän työstämme, vaan Jumalan siunauksesta ja hänen lahjastaan, että vilja ja viini ja kaikenlaiset hedelmät kasvavat, joita me syömme ja käytämme kaikkiin tarpeisiin.» Ja Hesiodos sanoo ahkeran maamiehen saavan korjata runsaan sadon, kun Zeus takaa hyvän lopputuloksen. Kyntäminen, kylväminen ja kastelu riippuu siis minusta, mutta kasvu ei. Se on jumalan kädessä; siksi sanotaan: »Kaikki riippuu jumalan siunauksesta.» Mutta mitä on jumala? Alun perin ei mitään muuta kuin luonto tai luonnonolento, mutta rukouksen kohteena, taivuteltavissa olevana, siis tahtovana olentona. Zeus on meteorologisten luonnonilmiöiden syy tai olemus; mutta siinä ei vielä piile hänen jumalallinen, hänen uskonnollinen luonteensa; myös ei-uskonnollisen henkilön näkökulmasta sateella, ukonilmalla, lumella on selityksensä. Vasta siinä ja sen ansiosta Zeus on jumala, että hän on meteorologisten luonnonilmiöiden herra, että nämä luonnon-tapahtumat riippuvat hänen mielihaluistaan, hänen käyttämistään keinoista, ovat tahdonakteja. Uskonto siis tekee ihmisen tahdosta riippumattomat seikat kohteen suhteen (objektiivisesti) jumalan tahdosta riippuvaisiksi; ihmisen suhteen taas (subjektiivisesti) riippuvaisiksi rukouksesta, sillä se, mikä riippuu tahdosta, on rukouksen kohde, jotain muutettavaa, pyynnöllä saavutettavaa. »Itse jumalia voidaan ohjata. Näiden pään kykenee kuolevainen kääntämään suitsutuksella ja nöyrillä rukouksilla, kaatamalla viiniä ja uhraamalla hajusteita.»¹²

32

Uskonnon kohteena on vain tai ainakin pääasiallisesti se, mikä on inhimillisten päämäärien ja tarpeiden kohteena; näin on ainakin siellä, missä ihminen on kohottautunut varsinaisen fetisismin rajattoman vallinnanvapauden, neuvottomuuden ja sattumanvaraisuuden yläpuolelle. Ihmisen eniten tarvitsemat luonnolliset olennot saivatkin juuri siksi osakseen laajinta ja merkittävintä uskonnollista palvontaa. Kuitenkin se mikä on ihmisen tarpeiden ja päämäärien kohde, on samalla kertaa myös inhimillisten toiveiden kohde. Tarvitsen sadetta ja auringonpaistetta, jotta kylvöni menestyisi. Kuivuuden vallitessa toivon siis sadetta, sateen vallitessa aurinkoa. Toivomus on pyyde jonka tyydyttäminen ei ole minun vallassani, tahto vailla kykyä toteuttaa itseään — jos kohta ei sinänsä ja itsessään niin kuitenkin tällä hetkellä, näissä olosuhteissa, näiden asianhaarojen vallitessa, jos kohta ei absoluuttisesti, niin kuitenkin sillä tavoin kuin uskonnollisesti asennoitunut ihminen tahtoisi. Mutta mihin ruumiini, voimani yleensä eivät kykene, siihen kykenee juuri toivomus sinänsä. Mitä vaadin, toivon, sen noidun, taion eläväksi toiveillani.* Affektitilassa — ja uskonnon juuret ovatkin vain affektissa, tunteessa — ihminen asettaa oman olemuksensa itsensä ulkopuolelle, kohtelee elotonta elävänä, säännönmukaista mielivaltaisena, sielullistaa kohteen omilla huokauksillaan, sillä affektin vallassa ollessaan hänen on mahdoton kään-

*»Toivominen» (*wünschen*) merkitsee (vanhassa) saksan kielessä »taikomista» (*zaubern*)’.

tyä tunnetta vailla olevan olennon puoleen. Tunne ei pysy niiden rajojen puitteissa, jotka ymmärrys on sille mitannut; se kuohuu koko ihmisen yli; se kokee rintakehän liian ahtaaksi itselleen; sen on tehtävä itsensä tiettäväksi ulkomaailmalle ja muutettava näin mitään tuntematon luonnonolento myötätuntoiseksi olennoksi. Inhimillisen tunteen noituma luonto, tunteen myötäinen, tunnetta vastaava, tunteen assimiloima, siis itsekin kaikkinaisen tunteen täyttämä luonto — se on luonto sellaisena kun se on uskonnon kohteena, jumalallisena olentona. Toivomus on uskonnon alkuperä, se on itse uskonnon olemus. — Jumalien olemus ei ole mitään muuta kuin toiveen olemus.* Jumalat ovat yli-inhimillisiä ja yliluonnollisia olentoja; mutta eivätkö toiveetkin ole yli-inhimillisiä ja yliluonnollisia olentoja? Olenko esimerkiksi minä toiveissani ja mielikuvituksessani vielä ihminen, kun haaveksin olevani kuolematon, maallisen ruumiin kahleista vapaa olento? En ole! Jolla ei ole mitään toiveita, sillä ei myöskään ole mitään jumalia. Miksi kreikkalaiset korostivat niin

*Jumalat ovat niitä olentoja, jotka antavat siunauksen. Siunaus on jonkun toimen tulos, hedelmä, saavutus, joka on minusta riippumaton, mutta jota minä toivon. »Siunaus», sanoo Luther, »merkitsee oikeastaan jonkin hyvän toivomista.» »Kun me siunaamme, emme tee mitään muuta, sillä kun me toivomme hyvää, niin emme voi antaa sitä, mitä me toivomme; sen sijaan jumalan siunaus kantaa hedelmää ja toteutuu tuotapikaa.» Tämä merkitsee: ihmiset ovat toivovia, jumalat taas toiveita täyttäviä olentoja. Niinpä jopa arkielämässä lukemattomia kertoja toistuva sana jumala ei ole muuta kuin toiveen ilmaus. Jumala antakoon sinulle lapsia — se merkitsee: minä toivon sinulle lapsia; viimeksi mainitussa muodossaan toivomus on subjektiivinen, ei-uskonnollinen, pelagiolainen; ensin mainitussa taas se on objektiivinen, siksi uskonnollinen, augustinolainen.

paljon jumalien kuolemattomuutta ja autuutta? Koska he itse eivät halunneet olla kuolevaisia ja vailla autuutta. Missä et kuule valituslauluja ihmisen kuolevaisuudesta ja kurjuudesta, siellä et myöskään saa kuullaksesi kuolemattomille ja autuaille jumalille esitettyjä ylistyslauluja. Sydämen vuodattama kyynelevesi tiivistyy fantasian taivaassa jumalallisen olennon pilvimuodostumaksi. Homeros johtaa jumalat Okeanos-maailmanvirrasta; mutta tämä jumalaisuuden virta on todellisuudessa vain inhimillisten tunteiden ylitsevuotavuutta.

33

Uskonnon epäuskonnolliset ilmiöt paljastavat selvimmin uskonnon alkuperän ja olemuksen. Niinpä on olemassa sellainen epäuskonnollinen, ja juuri siksi jopa hurskaiden pakanoiden katkerasti moittien merkille panema uskonnon ilmiö, että ihmiset turvautuvat uskontoon yleensä vain onnettomuuksien kohdatessa, kääntyvät jumalan puoleen ja ajattelevat häntä vain tässä tapauksessa; mutta juuri tämä ilmiö vie meidät uskonnon itsensä lähteille. Onnettomuudessa, hädässä, oli sitten kyseessä oma tai toisten hätä, ihminen tekee sen tuskallisen havainnon, ettei hän kykene siihen mitä haluaa, että hänen kätensä ovat sidotut. Liikuntahermojen halvautuminen ei kuitenkaan merkitse samalla tunneaistimuksia välittävien hermojen halvautumista, ruumiinvoimien kahlehtiminen samalla tahdon, sydämen kahlehtimista. Päinvastoin: mitä sidotummat minun

käteni ovat, sitä vapaampia ovat toiveeni, sitä voimakkaampi on kaipuuni vapahdukseen, tahtoni, että minulle ei asetettaisi rajoja. Hätätilanteen voimasta korkeimpaan asteeseensa kohonnut, ylikiihottunut, yli-inhimillinen ihmissydämen tai ihmistahdon voima on jumalien voimaa, joilla ei ole mitään hätätillannetta eikä mitään rajoja. Jumalat voivat, mitä ihmiset toivovat, ts. ne panevat toimeen ihmissydämen lait. Mitä ihmiset ovat vain sielultaan, sitä jumalat ovat ruumiiltaan; mihin ihmiset kykenevät vain tahdossa, vain fantasiassa, vain sydämessä, siis vain henkisesti, esimerkiksi siirtymään hetkessä etäiselle paikkakunnalle, siihen jumalat kykenevät fyysisesti. Jumalat ovat ruumiillistuneita, lihaksi tulleita, toteutettuja ihmisen toiveita — ihmissydämen ja tahdon kumottuja luonnollisia rajoja, rajoittamattoman tahdon olentoja, olentoja, joiden ruumiinvoimat lankeavat yhteen heidän tahdonvoimiensa kanssa. Tämän uskonnon yliluonnollisen mahdin epäuskonnollisena ilmentymänä on villikansojen taikuus, jossa ihmisten pelkkä tahto on silmiinpistäväällä tavalla luontoa käskevänä jumalana. Kun nyt israelilaisten jumala määrää Joosuan käskystä auringon pysähtymään, antaa sateen langeta Eliaan rukouksesta, kun kristittyjen jumala todistaakseen jumaluutensa, ts. kykynsä toteuttaa kaikki ihmisten toiveet, pelkällä sanallaan rauhoittaa myrskyävät vedet, parantaa sairaita, herättää kuolleita, niin näissä tapauksissa on, kuten taikuudessakin, pelkkä tahtominen, pelkkä toivomus, pelkkä sana esitetty luontoa hallitsevana mahtina. Erona on vain se, että taikuri toteuttaa uskonnon päämäärän epäuskonnollisella, juutalainen ja kristitty taas uskonnollisella tavalla: taikuri asettaa itseensä sen, mitä nämä sijoittavat jumalaan;

taikuri lausuu tahtonsa julki, esittää käskyn sille kohteelle, johon nämä taas kohdistavat hiljaisen, alistuvan tahtomisen, hurskaan toiveen; lyhyesti, taikuri tekee itse ja itseään varten sen, mitä nämä tekevät jumalan avulla ja jumalaa varten. Mutta tuo tunnettu sanonta: *Quod quis per alium fecit, ipse fecisse putatur*, eli se, minkä joku teettää toisella, se katsotaan hänen omaksi teokseen, soveltuu tähänkin yhteyteen. Mitä joku tekee jumalan kautta, sen hän tekee todellisuudessa itse.

34

Uskonnolla ei — ainakaan alun perin ja suhteessaan luontoon — ole mitään muuta tehtävää eikä päämäärää kuin luonnon tuntemattoman ja kauhistuttavan olemuksen muuntaminen tunnetuksi ja läheiseksi olemukseksi, itsessään taipumattoman, raudankovan luonnon pehmittäminen sydämen hehkulla ihmisen tarkoituksiin taipuaiseksi. Sillä on siis sama tarkoitus kuin sivistyksellä tai kulttuurilla, joka ei muuta olekaan kuin sitä, että luonnosta tulisi teoriassa ymmärrettävä, käytännössä ihmisen tahtoon taipuva, hänen tarpeitaan vastaava olento; erona on vain se, että kulttuuri pyrkii päämääräänsä välineiden avulla, vieläpä luonnolta itseltään omaksuttujen välineiden, kun uskonto taas pyrkii päämääräänsä ilman välineitä, tai, mikä on sama asia, rukouksen, uskon, sakramentin, taikuuden yliluonnollisia välineitä käyttäen. Siksi kaikki mikä ihmissuvun kulttuurin edistyessä tuli sivistyksen, omaehtoisen toi-

minnan, antropologian asiaksi, oli alkujaan uskonnon tai teologian hoidettavana, kuten esimerkiksi oikeuskäytäntö (ordaaliot, jumalantuomiot, jus fetteri,¹³ germaanien tuomio-oraakkelit), politiikka (kreikkalaisten oraakkelit), lääkintätaito, joka vielä tänäänkin sivistymättömien kansojen keskuudessa kuuluu uskonnon toimialaan.* Kulttuuri tosin kulkee aina uskonnon esittämien toiveiden jäljessä; se ei nimittäin voi kumota ihmisen olemukseen liittyviä rajoja. Niinpä kulttuuri kylläkin tarjoaa esimerkiksi keinoja elämän pidentämiseksi, mutta ei koskaan kuolemattomuuteen. Tämä pysyy uskonnon rajoittamattomana, toteuttamiskelvottomana toiveena.

35

Luonnonuskonnoissa ihminen kääntyy sellaisen kohteen puoleen, joka itse asiassa on suorassa ristiriidassa uskonnon varsinaisen pyrkimyksen ja merkityksen kanssa; ihminen nimittäin uhraa niissä tunteensa itsessään tunteettomalle, ymmärryksensä itsessään ymmärrystä vailla olevalle olenolle; hän asettaa itsensä yläpuolelle sen, minkä haluaisi olevan itsensä alapuolella; hän palvelee sitä, jota hän haluaa hallita, kunnioittaa sitä, mitä hän pohjimmiltaan kammoaa, pyytää juuri siltä apua, jota vastaan hän etsii apua. Niinpä kreikkalaiset uhrasivat Tita-

*Barbaarisina aikoina ja villien kansojen parissa uskonto siis on toki keino ihmisten sivistämiseksi, mutta sivistyksen kausina uskonto edustaa raakuuden, vanhoillisuuden asiaa, se on sivistyksen vihollinen.

nessa¹⁴ tuulille lepyttääkseen niiden raivon; niinpä roomalaiset vihkivät kuumetaudille oman temppelin tehdäkseen siitä vaarattoman; niinpä tunguusit anelevat epidemian aikana hartaasti ja juhlallisin kummarruksin sairaudelta, että se kulkisi heidän jurttiensa ohi (Pallas¹⁵); niinpä Guinean widaherit uhraavat myrskyisälle merelle, jotta se rauhoittuisi eikä estäisi heidän kalastustaan; niinpä intiaanit kääntyvät myrskyn tai rajuilman lähestyessä ilman manitun (hengen, jumalan, olemuksen) puoleen, vesistöä ylittäessään veden manitun puoleen, jotta se kääntäisi kaikki vaarat heistä pois; niinpä monet kansat eivät ylipäänsä palvele hyvää, vaan nimenomaan pahaa, ainakin heistä pahalta näyttävää luonnollista olentoa.¹⁶ Luonnonuskonnossa ihminen esittää rakkaudenosoituksiaan kuvapatsaalle tai ruumiille; ei siis ole mikään ihme, että tullakseen kuulluksi hän turvautuu mitä epätoivoisimpiin, mielipuolisimpiin keinoihin; ei ole ihme, että hän luopuu omasta ihmisyydestään tehdäkseen luonnon inhimilliseksi, että hän jopa vuodattaa ihmisverta herättääkseen luonnossa inhimillisiä tunteita. Niinpä pohjoisgermaanit olivat siinä nimenomaisessa uskossa, että »veriuhrit antaisivat puisille epäjumalankuville inhimillisen kielen ja kokemisen kyvyn, samoin ne antaisivat veriuhrimajoissa palvotuille kiville puhekyvyn ja oraakkelilausuntojen esittämisen lahjan». Kaikki elävöittämisyritykset ovat kuitenkin turhia: luonto ei vastaa ihmisen valitukseen eikä kysymykseen; se sinkoaa hänet armotta takaisin omaan itseensä.

36

Vaikka ihminen tuntee uskonnolliselta kannalta itsensä rajoittuneeksi, nämä rajat ovat itse asiassa vain mielteen ja fantasian rajoja, koska ne pohjautuvat väistämättömästi asioiden olemukseen, ovat asioiden luonnon mukaisia; tällaisia ovat esimerkiksi sellaiset rajoitukset, kuin että ihminen ei tunne tulevaisuutta, ei elä ikuisesti, ei ole alituisesti häiriintymättömän onnellinen, ettei hän omista ruumista jota ei paino raskauttaisi, ei voi lentää kuten jumalat, ei jyristä ukkosen lailla kuten Jehova, ei voi suurentaa kokoaan mielivaltaisesti tai tehdä itsensä näkymätöntä, ei voi elää ilman aistimellisiä tarpeita ja viettejä kuten enkelit, lyhyesti, ei kykene siihen, mitä hän toivoo ja tahtoo. Tällaisista rajoista vapaa, rajoittamaton, jumalallinen olento on vain kuvittelun, fantasian sekä fantasian hallitseman tunteen tai mielenvireen luoma olento. Mikä siis lieneekään uskonnon kohteena, oli se sitten vaikka kotilon kuori tai piikivenpala, niin uskonnolle se on kohde vain mielenvireen, mielteen, fantasian synnyttämänä olentona. Tässä on peruste sille väitteelle, etteivät ihmiset palvo kiviä, eläimiä, puita, virtoja sinänsä, vaan ainoastaan niissä olevia jumalia, niiden manituja, henkiä. Mutta nämä luonnollisten olentojen henget eivät ole mitään muuta kuin niitä koskevia kuvitelmia, kuvia, tai niitä sikäli kun ne ovat kuviteltuja olentoja, mielikuvitusolentoja, erotukseksi näistä samoista olennoista sikäli kun ne ovat todellisia, aistimellisiä olentoja. Aivan samoin kuolleiden henget eivät ole muuta kuin kuolleita koskevia mielteitä ja kuvia, jotka eivät ole häipyneet muistista

— ne olivat aikoinaan todellisia olentoja, ja esiintyvät nyt kuviteltuina olentoina, joita kuitenkin uskonnollinen, ts. sivistymätön ihminen, joka ei erota esinettä ja sitä koskevaa miellettä toisistaan, pitää todellisina, itsessään olemassaolevina olentoina. Ihmisen uskossa suorittama hurskas, tahaton itsepetos on näin ollen luonnonuskonnossa selvä, silmäänpistävä tosiasia, sillä tässä ihminen tekee oman uskonsa kohteelle silmät ja korvat; hän tietää ja näkee, että ne ovat keinotekoisia, kivisiä tai puisia silmiä ja korvia, ja silti hän uskoo, että ne ovat oikeita silmiä ja korvia. Näin uskonnollisella ihmisellä on silmät vain jotta hän ei näkisi, jotta hän olisi umpisokea; hänellä on järki vain jotta hän ei ajattelisi, jotta hän olisi läpeensä typerä. Luonnonuskonto on kouriintuntuva ristiriita mielteen ja todellisuuden, kuvittelun ja totuuden välillä. Mikä todellisuudessa on kuollut kivi tai pölkky, on luonnonuskonnon kuvittelussa elävä olento; on aivan ilmeistä, että se ei ole mikään jumala vaan jotain aivan muuta, mutta näkymättömästi, uskon mukaan se on jumala. Luonnonuskonto on tämän vuoksi myös alituisessa vaarassa tulla katkerasti petetyksi, sillä ei tarvita muuta kuin esimerkiksi kirveenisku, jotta kävisi ilmi että sen palvomista puista ei vuoda mitään verta, että niissä ei siis asusta mikään elävä, jumalallinen olento. Kuinka uskonto nyt vetäytyy näiden karkeiden ristiriitojen ja pettymysten ulottuvilta, joiden kohteeksi se antautuu esiintyessään luonnonpalvontana? Vain siten, että se tekee omasta kohteestaan jotakin näkymätöntä, ylipäänsä epäaistimellista, tekee siitä olennon, joka on vain uskon, kuvittelun, fantasian, lyhyesti hengen kohde, joka siis itsessään on henkinen olento.

37

Aivan kuten ihminen muuttuu pelkästä fyysisestä olennosta poliittiseksi, yleisesti ottaen luonnosta eroittautuvaksi ja itseensä keskittyväksi olennoksi, samoin myös hänen jumalansa muuttuu pelkästä fyysisestä olennosta poliittiseksi, luonnosta eroittautuvaksi olennoksi. Ihminen päätyy erottamaan oman olemuksensa ja samalla myös jumalan luonnosta siis aluksi vain siten, että hän yhdistyy muiden ihmisten kanssa yhteisöksi. Tässä yhteisössä luonnonvoimista poikkeavat, vain ajatuksissa tai kuvittelussa olemassaolevat voimat, poliittiset, moraaliset, abstraktit voimat, lain voima, mielipiteen,* kunnian, hyveen voima ovat hänen tietoisuutensa ja hänen riippuvuudentunteensa kohteina. Ihmisten fyysinen olemassaolo alistetaan hänen inhimilliselle, kansalais- tai moraalillemme olemassaololle; luonnonvoima, elämän ja kuoleman voima alistetaan poliittisen tai moraalisen vallan attribuutiksi ja työkaluksi. Zeus on kuninkaiden isä, »kuninkaas ovat Zeuksesta». Salamalla ja jyrynällä Zeus siis tukee kuninkaiden mahtia ja arvovaltaa.** »Kuningas», sanotaan Ma-

*Hesiodos nimenomaan toteaa: Myös *feme* (maine, huhu, yleinen mielipide) on jumaluus.

**Alkuperäiset ja vanhimmat kuninkaas on yleensä erotettava lailla asetetuista kuninkaista. Harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta jälkimmäiset ovat tavallisia, sinänsä merkityksettömiä, ensin mainitut taas epätavallisia, erinomaisia, historiallisia yksilöitä. Erinomaisten ihmisten jumalallistaminen, varsinkin heidän kuoltuaan, on täten luonnollisin siirtymävaihe varsinaisista naturalistisista uskonnoista mytologisiin ja antropologisiin uskontoihin, vaikka se voi toteutua myös samanaikaisesti luonnonpalvonnan kera. Poikkeaville ihmisille osoitettu jumalallinen kunnioitus ei muuten suinkaan kuulu vain taruaikaan. Niinpä ruotsalaiset jumalallistivat vielä kristinuskon aikana kuninkaansa Eerikin ja toivat tälle uhreja kuoleman jälkeen.

nun lakikirjassa,¹⁷ »korventaa auringon tavoin silmät ja sydämet, siksi ei mikään ihmisolento maan päällä voi edes silmätä häneen. Hän on tuli ja ilma, hän on aurinko ja kuu, hän on rankaisevien lakien jumala. Tuli polttaa vain yhden ainoan varomattoman, joka on astunut liian lähelle sitä, mutta kuninkaan tuli, silloin kun hän on vihainen, polttaa kokonaisen perheen karjoineen ja tavaroineen . . . Hänen rohkeudessaan asustaa valloitus ja hänen vihassaan kuolema». Samoin käskee israelilaisten jumala salamoilla ja jyrinällä valittujensa kulkea kaikkia niitä teitä jotka hän on näille asettanut, »jotta he eläisivät ja menestyisivät ja kauan eläisivät maan päällä».¹⁸ Näin häviää luonnon valta sellaiseenaan sekä sen suhteen koettu riippuvuudentunne poliittisen tai moraalisen vallan edessä! Kun auringon loiste sokaisee luonnon orjan niin, että hän katšinilaisen tataarin tavoin rukoilee sitä päivittäin: »Älä tapa minua», niin kuninkaallisen arvovallan loiste sitä vastoin sokaisee poliittisen orjan siinä määrin, että hän lankeaa maahan sen edessä ikään kuin se olisi jumalallinen mahti, koska se määrää elämästä ja kuolemasta. Rooman keisarien titteli oli vielä kristinuskon aikana »Teidän jumaluutenne», »Teidän ikuisuutenne». Aivan, vielä nykyäänkin pyhyys ja majesteettius, nuo jumaluuden arvonimet ja ominaisuudet, ovat kristittyjen keskuudessa kuninkaiden arvonimiä ja ominaisuuksia. Kristityt tosin pyytävät anteeksi tätä poliittista epäjumalanpalvelustaan selittämällä, että kuningas on vain jumalan edustaja maan päällä; jumala taas on kuningasten kuningas. Tämä puolustus on kuitenkin vain itsepetosta. Puhumattakaan siitä, että kuninkaan valta on mitä kouriintuntuvin, välittömin, aistittavin, itseään edustava, kuningasten kuninkaan valta

taas on vain välillistä, kuvaannollista — jumalaa pidetään vain siellä maailman hallitsijana, kuninkaallisena tai yleensä poliittisena olentona, missä kuninkaallinen olemus on niin ottanut ihmisen valtoihinsa, määrää ja hallitsee häntä, että hän pitää sitä korkeimpana olentona. »Brahma», sanoo Manu, »loi aikojen alussa käyttöönsä rangaistuksen hengen omaksi pojakseen, jonka ruumis oli puhtaasta valosta; hän teki siitä myös rankaisevan oikeudenmukaisuuden alkuunpanijan, kaikkien luotujen olioiden suojelijan. Rangaistuksen pelosta tämä maailmankaikkeus kykenee nauttimaan onnestaan.» Näin ihminen tekee jopa rikosoikeutensa rangaistuksista jumalallisia, maailmaa hallitsevia mahteja, henkirikosten rangaistussäännöistä maailmanjärjestyksen, rikoslaista luonnonlain. Ei ole mikään ihme, että hän antaa luonnon ottaa mitä läheisimmin osaa omiin poliittisiin kärsimyksiinsä ja intohimoihinsa, jopa tekee maailman pysyvyyden riippuvaiseksi kuninkaan valtaistuimen tai paavinistuimen pysyvyydestä. Mikä hänelle on tärkeätä, on luonnollisesti tärkeää myös kaikille muille olennoille, mikä hämärtää hänen katseensa, se hämärtää myös auringon loisteen, mikä liikuttaa hänen sydäntään, se panee myös taivaan ja maan liikkeelle — hänen olemuksensa on hänelle universaalinen olemus, maailman olemus, olemuksen olemus.

38

Mistä johtuu, ettei itämailla ole mitään sellaista elävää, eteenpäin rientävää historiaa kuin länsimail-

la? Koska itämailla ihminen ei ihmisen vuoksi unohda luontoa, ei ihmissilmän loisteen vuoksi unohda tähtien ja jalokivien loistetta, ei »salama ja jyrinä»-puheenparren vuoksi unohda meteorologista salamaa ja jyrinää, ei jokapäiväisten tapausten vuoksi unohda auringon ja tähtien kulkua eikä muodin vaihtelun vuoksi vuodenaikojen vaihtelua. Itämaalainen heittäytyy kyllä tomuun kuninkaallisen, poliittisen vallan ja arvoaseman edessä, mutta tämä loiste on silti vain auringon ja kuun heijastusta; kuningas ei hänelle ole maallinen, inhimillinen, vaan taivaallinen, jumalallinen olento. Jumalan edessä ihminen taas häviää; vasta kun maa tyhjenee jumalista, vasta kun jumalat kohoavat taivaaseen ja muuttuvat todellisista olennoista pelkiksi kuviteluiksi olennoiksi, vasta sitten ihmisillä on tilaa itselleen, vasta sitten he voivat vapaasti esiintyä ja toimia ihmisinä. Itämaalainen suhtautuu länsimaalaiseen kuin maalainen kaupunkilaiseen. Edellinen on riippuvainen luonnosta, jälkimmäinen ihmisestä; edellinen elää ilmanpainemittarin mukaan, jälkimmäinen arvopapereiden kurssimittarin mukaan; edellinen noudattaa aina samoina pysyviä eläinradan merkkejä, jälkimmäinen alati muuttuvia kunnian, muodin ja mielipiteen merkkejä. Vain kaupungit tekevät siksi historiaa; vain inhimillinen »turhaisuus» on historian periaate. Vain se, joka kykenee uhraamaan luonnon mahdin yleisen mielipiteen mähdille, elämänsä nimelleen, ruumiillisen olemassaolonsa olemassaololleen jälkeentulevien suussa ja mielessä, vain se kykenee historiallisiin tekoihin...

39

Athenaioksen¹⁹ mukaan kreikkalainen koomikko Anaksandrines puhutteli egyptiläisiä seuraavasti: »En kelpaa teidän yhteiskuntaanne; meidän tapamme ja lakimme eivät käy yhteen; te rukoilette härkää, jonka minä taas uhraan jumalille; te pidätte ankeriasta suurena jumaluutena kun se minulle taas on suurta herkkua; te kammoatte sianlihaa kun minä taas herkuttelen sillä nautinnokseni; te kunnioitatte koiraa kun minä taas lyön sitä jos se sieppaa minulta suupalan; te joudutte tolaltanne, jos joltakin kissalta puuttuu jotakin, kun minä taas mielihyvin nyljen sen; teistä päästäinen on jotakin, minusta taas ei mitään.» Tämä puhe luonnehtii erinomaisesti sidotun ja vapaan, ts. uskonnollisen ja epäuskonnollisen, itsenäisen, inhimillisen luontonekemyksen eroa. Edellisessä tapauksessa luonto on kunnioituksen, jälkimmäisessä nautinnon kohteena, edellisessä tapauksessa ihminen on luontoa varten, jälkimmäisessä luonto ihmistä varten, edellisessä luonto on päämäärä, jälkimmäisessä keino, edellisessä luonto on ihmisen ylä-, jälkimmäisessä tapauksessa hänen alapuolellaan.* Edellisessä tapauksessa ihminen onkin juuri siksi eksenttrinen, itsensä ulko-

*Asetan tässä kreikkalaiset samalle kannalle israelilaisten kanssa, kun taas »Kristinuskon olemus» -teoksessani asetin heidät vastakkain. Mikä ristiriita! Ei suinkaan — asiat, jotka keskenään verraten ovat erilaisia, lankeavat yhteen kun niitä verrataan johonkin kolmanteen. Sitä paitsi luonnon nauttiniiseen kuuluu ennen kaikkea myös esteettinen, teoreettinen nautinto.

puolella, oman määräytyneisyytensä alueen ulkopuolella, joka vain viittaa häneen itseensä; jälkimmäisessä sitä vastoin hän on harkitseva, selväjärkinen, oma itsensä, itsestään tietoinen. Edellisessä tapauksessa ihminen alentaa johdonmukaisesti itseään todistaakseen luonnonuskonnollisen nöyryytensä aina siihen saakka, että pariutuu eläinten kanssa (Herodotos); jälkimmäisessä taas ihminen kohottautuu voimansa ja arvonsa täyteyden tunnossa aina siihen, että hän sekaantuu jumalien kanssa todistaakseen tällä kouriintuntuvasti, ettei taivaallisissakaan jumalissa virtaa muuta kuin ihmisverta, että tuo jumalille ominainen eteerinen veri on vain runollinen mielikuva, joka todellisuudessa, käytännössä ei kestä kriittistä tarkastelua.

40

Miten maailma, luonto ilmenee ihmisille, sellainen se myös on, nimittäin hänelle, hänen käsityksissään; hänen tunteensa, hänen mielteensä ovat hänelle välittömästi ja tiedostamattomasti totuuden ja todellisuuden mittapuu, ja se ilmenee hänelle sellaisena kuin hän itse on. Kun ihminen tulee tietoiseksi siitä, että auringon ja kuun, taivaan ja maan, tulen ja veden, kasvien ja eläimien lisäksi hänen on välttämättöntä käyttää omia voimiaan, ja vieläpä oikealla tavalla, että »kuolevaiset syyttävät epäoikeutetusti jumalia, koska he omaa ymmärtämättömyyttään hankkivat itselleen kurjuutta jopa vastoin kohtaloa»,

että paheiden ja hulluuden seurauksena on sairaus, onnettomuus ja kuolema, hyveen ja viisauden seurauksena sitä vastoin terveys, elämä ja onni, että ihmisen kohtaloa määräävinä voimina siis ovat ymmärrys ja tahto; kun ihmisestä siis tulee ajatteleva, ymmärtävä olento eikä hän alistu enää villin tavoin vain hetkellisten vaikutelmien ja affektien satunnaisuuden hallittavaksi, vaan periaatteet, viisaussäännöt ja järjen lait määräävät häntä, silloin myös luonto, maailma on hänelle ymmärryksestä ja tahdosta riippuvainen, määrätty olento.

41

Missä ihminen kohottautuu tahdolla ja ymmärryksellä luonnon yläpuolelle, muuttuu supranaturalistiksi, siellä myös jumalasta tulee supranaturalistinen olento. Missä ihminen nousee vallitsemaan »meren kaloja ja taivaan lintuja ja karjaeläimiä ja koko maata ja kaikkia jotka maassa matelevat»,²⁰ siellä herruus luonnon yli on hänelle korkein mielle, korkein olento; hänen kunnioituksensa, hänen uskontonsa kohde on tällöin luonnon herra ja luoja, sillä herruuden välttämätön seuraus tai pikemminkin sen edellytys on luominen. Jos luonnon herra ei samalla ole sen alkuunpanija, niin silloinhan se on alkuperältään ja olemassaololtaan hänestä riippumaton, ja hänen valtansa olisi rajoitettu ja puutteellinen — sillä jos hän olisi voinut tehdä luonnon, niin miksi hän ei olisi tehnyt sitä? —, hänen herruutensa

luonnon yli olisi vain anastettua, ei perittyä, oikeutettua. Minulla on täysin vallassani vain se minkä saan aikaan, teen. Vasta tekijyydestä seuraa tekijänoikeus. Lapsi on minun, koska olen sen isä. Herruus siis tulee todeksi, toteutuu, astuu voimaan vasta luomisessa. Pakanoidenkin jumalat olivat kyllä luonnon herroja, mutta eivät sen luoja; siksi ne olivat vain perustuslaillisia, rajoitettuja, määrättyihin puitteisiin suljettuja, eivät itsevaltiaita luonnon monarkkeja, ts. pakanat eivät vielä olleet absoluuttisia, ehdottomia, radikaaleja supranaturalisteja.

42

Teistit ovat julistaneet opin jumalan ykseydestä alkuperältään yliluonnolliseksi, ilmoitetuksi opiksi ajattelematta sitä, että monoteismin lähde on ihmisessä itsessään, että jumalan ykseyden lähteenä on vain inhimillisen tajunnan ja hengen ykseys. Maailma levittäytyy silmieni eteen äärettömän moninaisena ja erilaisena, mutta silti minun henkeni, minun pääni sulkee sisäänsä kaikki nämä lukemattomat ja erilaiset oliot, auringon, kuun ja tähdet, taivaan ja maan, läheisen ja kaukaisen, läsnäolevan ja poissaolevan. Tämä uskonnollisesta, ts. sivistymättömästä ihmisestä ihmeellinen, yliluonnollinen, mihinkään ajan tai paikan rajoihin sitoutumaton, mihinkään määrättyyn olioluokkaan rajoittumaton, kaikki oliot, kaikki olennot itsessään käsittävä ihmishengen tai tajunnan olemus, joka kuitenkin itse ei ole

mikään olio eikä silminnähtävä olento, tämä tajunnan olemus on se, minkä monoteismi sijoittaa maailman huipulle ja tekee maailman syyksi. Jumala nimittää maailman, jumala ajattelee maailmaa, ja katso, se on; jumala sanoo, ettei sitä ole, jumala ei ajattele eikä halua sitä, ja niinpä sitä ei ole. Toisin sanoen: voin ajatuksissani, kuvittelu- tai mieltämiskykyni rajoissa antaa kaikkien olioiden, siis myös itse maailman, mielivaltaisesti tulla ja hävitä, syntyä ja tuhoutua. Jumala, joka on luonut maailman tyhjästä ja joka halutessaan viskaa maailman takaisin tyhjyyteen, ei ole mitään muuta kuin inhimillisen abstraktio- ja kuvittelukyvyyn olemus, kyvyn, jossa minä voin mielivaltaisesti kuvitella maailman olevan minulle joko olemassa tai olematon, jossa voin asettaa tai kumota sen olemisen. Tämä subjektiivinen ei-oleminen, tämä maailman ei-oleminen kuvittelussa, tekee monoteismin objektiiviseksi, todelliseksi ei-olemiseksi. Polyteismi, yleensä luonnonuskonto tekee todelliset olennot kuvitelluiksi olennoiksi, mielikuvitusolennoiksi, monoteismi taas tekee kuvitellut olennot, mielikuvat, kuvitelmat, ajatukset todellisiksi olennoiksi, tai pikemminkin se tekee mieltämis-, ajatus- ja mielikuvituskyvyn olemuksen todellisimmaksi, absoluuttiseksi, korkeimmaksi olennoiksi. Jumalan valta, sanoo muuan jumaluusoppi- nut, ulottuu yhtä pitkälle kuin ihmisten mieltämiskykykin, mutta missä on mieltämiskyvyn raja? Mikä on mielikuvitukselle mahdotonta? Kaiken mikä on, voin itsessäni ajatella olemattomaksi, kaiken olemattoman voin ajatella todelliseksi; niinpä voin ajatella, että »tämä» maailma ei ole olemassa, ja pitää todellisina lukemattomia muita maailmoja. Mikä

mielletään todelliseksi on mahdollista. Jumala taas on olento, jolle mikään ei ole mahdotonta, hänellä on voimaa luoda lukemattomia maailmoja, hän on kaikkien mahdollisuuksien, kaikkien kuviteltavien seikkojen kokoomakäsite, toisin sanoen hän nimenomaan ei olekaan muuta kuin toteutettu, esineellistetty, todelliseksi ja jopa kaikkein todellisimmaksi, absoluuttiseksi olennoiksi ajateltu tai mielletty inhimillisen mielikuvitus-, ajattelu- ja mieltämiskyvyn olemus. Maailman luoja ei näin ollen ole muuta kuin maailman syyksi kohotettu, personifioitu ihmisen mielikuvituskyky.²¹

43

Varsinainen teismi eli monoteismi syntyy vain siellä, missä ihminen suhteuttaa luonnon vain itseensä sekä muuttaa tämän suhteen luonnon olemukseksi, tekee siis itsestään luonnon lopullisen päämäärän, sen keskeisen ja yhdistävän pisteen*; näin tapahtuu, koska hän ei käytä luontoa tahdottomana ja tiedottomana olentona vain välttämättömiin, elimellisiin elämäntarkoituksiinsa, vaan myös tahdonalaisiin, tietoihin tarkoituksiinsa, aikeisiinsa ja nautintoihinsa. Missä luonnolla on tarkoituksensa itsensä ulko-

*Muuan kirkkoisä kutsuu ihmistä juuri siksi kaikkien olioiden siteeksi, *syndésmon hapánton*, koska jumala halusi hänessä tiivistää maailmankaikkeuden ykseydeksi. Kaikki yhtyy näin ollen ihmisen tarkoitukseksi, kaiken päämääränä on hänen hyötynsä.

puolella, siellä sillä on myös vääjäämättä perustansa ja alkunsa itsensä ulkopuolella; missä se on vain toista olentoa varten, niin se samalla on vääjäämättä lähtöisin toisesta olennoista, ja nimenomaan sellaisesta olennoista, jonka aikomuksena eli päämääränä sitä synnytetessä oli ihminen luonnosta nauttivana ja luontoa omaksi hyväkseen käyttävänä olentona. Luonnon alku löytyy näin ollen vain silloin jumalasta, kun sen loppu löytyy ihmisestä*, eli se oppi, jonka mukaan jumala on maailman luoja, löytää perusteensa ja merkityksensä vain opista, jonka mukaan ihminen on luomakunnan tarkoitus. Jos te häpeätte sitä uskoa, että maailma on luotu, tehty ihmistä varten, niin voi! hävetkää silloin sitäkin uskoa, että se ylipäätään olisi luotu, tehty! Missä on kirjoitettu: »Alussa loi jumala taivaan ja maan», siellä on myös kirjoitettu: »Jumala teki kaksi suurta valoa, sekä tähdet, ja jumala pani ne taivaanvahvuuteen paistamaan maan päälle ja hallitsemaan päivää ja yötä».²² Jos te pidätte inhimillisenä ylpeytenä uskoa siihen, että ihminen on luonnon tarkoitus, niin voi! pitäkää silloin toki myös uskoa luonnon luojaan inhimillisenä ylpeytenä. Vain se valo, joka loistaa ihmisen vuoksi, on teologian valo, vain se valo, joka on olemassa yksinomaan näkevän olennon vuoksi, edellyttää myös syykseen näkevää olentoa.

*Ihminen on joka tapauksessa luonnon yksilöllistyneenä olemuksena sen lopullinen täydennys, mutta ei teleologian ja teologian anti- ja supranaturalistisessa mielessä.

44

Se »henkinen olento», jonka ihminen edellyttää olevan luonnon yläpuolella tai perustelevan, luovan sitä, ei ole mitään muuta kuin ihmisen itsensä henkinen olemus, joka kuitenkin ilmenee hänelle toisena, hänestä erillään olevana olentona, jota ei voi verrata häneen, koska ihminen tekee siitä luonnon syyn, sellaisten vaikutusten syyn, joita ihmishenki, ihmistahto ja -ymmärrys eivät voi aikaansaada, koska ihminen siis kytkee tähän henkiseen, inhimilliseen olentoon samalla kertaa luonnon ihmisolemuksesta erillisen olemuksen.* Jumalallinen henki antaa ruohon kasvaa, muodostaa lapsen äidin kohdussa, pitää auringon radallaan ja liikuttaa sitä, kasaa vuoret, käskee tuulia, sulkee meren rajoihinsa. Mitä onkaan ihmishenki tähän henkeen verrattuna! Kuinka pieni, kuinka rajoittunut, kuinka vähäpätöinen! Kun rationalisti siis hylkää jumalan ihmiseksi tulon, jumalallisen ja inhimillisen luonnon yhdistymisen, niin tämä johtuu pääasiassa siitä, että hän on jumalansa takaa erottavinaan vain pelkän luonnon, ja nimenomaan luonnon siinä muodossaan kuin astronomian teleskooppi on sen paljastanut ihmissilmälle. Kuinka, huudahtaa hän suuttuneena, tuo suuri, ääretön, universaalinen olento, jonka esiintyminen ja vaikutus voivat sisältyä vain tuohon suureen, äärettömään maailmankaikkeuteen, voisi ihmi-

*Tämä »moraalisen» ja »fyysisen», inhimillisen ja ei-inhimillisen olennon yhteen kytkeminen tai sekoittaminen synnyttää kolmannen olennon, joka ei ole luontoa eikä ihmistä, mutta on osallisena kummastakin, kuin amfibio, ja juuri tämän sfinksinluonteensa vuoksi on mystiikan ja teologisen spekulaation idoli.

sen vuoksi tulla maan päälle, maan, joka toki häviää olemattomiin maailmankaikkeuden mittaamattomassa suuruudessa ja täytydessä? Mikä arvoton, pikkumainen, »inhimillinen» käsitys! Jumalan keskittäminen maan päälle, jumalan upottaminen ihmiseen merkitsisi samaa kuin valtameren puristaminen yhteen pisaraan, Saturnuksen renkaan sulkeminen sormuksen renkaan sisään. Se että maailman olemus supistetaan maahan tai ihmiseen, että luonto olisi vain ihmisen vuoksi, aurinko paistaisi vain ihmissilmien takia, on tietenkin rajoitettu näkemys. Mutta sinä et näe, sinä lyhytnäköinen rationalisti, että se, mikä tässä jumalan yhtymisessä ihmiseen nostattaa sinussa vastarintaa, mikä tässä yhtymisessä näyttäytyy sinulle järjettömänä ristiriitana, ei ole jumalaa, vaan luontoa tai maailmaa koskeva näkemys; et näe, että jumalaa ja ihmistä yhdistävä piste, *tertium comparationis*, ei ole se olento, johon sinä asetat luonnon voiman ja vaikutukset, joko välillisesti tai välittömästi, vaan päinvastoin se olento, joka näkee ja kuulee, koska sinä näet, jolla on tietoisuus, ymmärrys ja tahto, koska sinulla on ne, siis se olento, jonka sinä erotat luonnosta, koska sinä erotat itsesi luonnosta. Mitä sinulla siis voisi olla sitä vastaan, että tämä inhimillinen olento loppujen lopuksi astuu silmiemme eteen todellisena ihmisenä? Miten voit hylätä johtopäätöksen, jos pidät kiinni itse periaatteesta? Miten voit kiistää pojan, jos tunnustat isän? Jos pidät jumalihmistä inhimillisen mielikuvituksen ja itsensä jumalallistamisen tuotteena, niin tunne siis myös luonnon luojassa inhimillisen mielikuvituskyvyn ja luonnon yläpuolelle kohotautumisen tuote. Jos haluat jonkun olennon vailla mitään antropomorfismeja, vailla mitään inhimillisiä

lisiä, olkoot ne sitten ymmärryksen tai sydämen tai mielikuvituksen lisiä, niin ole niin rohkea ja johdonmukainen, että luovut jumalasta yleensä ja nojautut ja tukeudut vain puhtaaseen, paljaaseen, jumalattomaan luontoon olemassaolosi viimeisenä perustana. Niin kauan kun annat jumalan ja maailman välisen eroavaisuuden vallita, niin kauan annat inhimillisen eroavaisuuden vallita, niin kauan ruumiillistat jumalassa vain oman erosi, niin kauan jumalallistat alkuolennessa vain oman olemuksesi; sillä aivan kuten sinulla ei ole etkä sinä tunne mitään muuta ihmisolennosta eroavaa olentoa kuin luonnon, niin samaten sinulla ei ole etkä tunne mitään muuta luonnosta eroavaa olentoa kuin ihmisen.

45

Näkemyks ihmisolemuksesta jonakin ihmisestä erillisenä, esineellisenä olentona, tai lyhyesti: ihmisolemuksen esineellistäminen edellyttää sitä, että ihmisestä erillinen, esineellinen olento inhimillistetään, tai sitä, että luonto nähdään inhimillisenä olentona.* Tahto ja ymmärrys ilmenevät ihmiselle näin ollen vain siksi luonnon perusvoimana tai syinä, koska luonnon tarkoituksettomat aikaansaannokset näyt-

*Tältä kannalta katsottuna luonnon luoja ei näin ollen ole muuta kuin abstraktion avulla todellisesta luonnosta, aistien kohteena olevasta luonnosta erillinen ja irralleen otettu, mielikuvituskyvyn avulla inhimilliseksi tai ihmisenkaltaiseksi olenoksi muutettu, popularisoitu, antropomorfisoitu, personifioitu luonnon olemus.

täytyvät hänelle tarkoituksellisina, siis tarkoituksina, ja luonto näyttäytyy siis itse ymmärtävänä olentona tai ainakin puhtaana ymmärryksen kohteena. Aivan kuten aurinko näkee kaiken — auringonjumala, »Helios kuulee ja näkee kaiken» —, koska ihminen näkee kaiken auringonvalossa, samoin kaikki on sinänsä ajateltua, koska ihminen ajattelee sitä, ymmärryksen työtä, koska se on ihmiselle ymmärryksen kohde. Koska hän, ihminen, mittaa tähdet ja niiden etäisyydet toisistaan, niin ne ovat alun perinkin jo mitattuja; koska hän, ihminen, soveltaa matematiikkaa luonnon tiedostamisessa, niin matematiikkaa on sovellettu myös luontoa tehtäessä; koska hän ennakoi jonkin liikkeen päämäärän, jonkun kehityskulun, jonkun elimen toimintatavan, niin se on jo *per se* jotain ennakoitua; koska hän jonkun taivaankappaleen aseman tai suunnan perusteella voi kuvitella vastakkaisen aseman tai jopa lukemattoman määrän muita suuntia, mutta samalla panee merkille, että mikäli tämä nimenomainen suunta jäisi toteutumatta, samalla jäisi koko joukko hedelmällisiä, myönteisiä seurauksia toteutumatta, ja sen vuoksi pitää tätä seurausten sarjaa syynä sille, miksi juuri tämä eikä mikään muu suunta on annettu, — niin silloin onkin muiden suuntien joukosta ihailtavalla viisaudella valittu juuri tämä suunta, vaikka nämä muut suunnat ovatkin olemassa vain ihmisen päässä. Näin on tiedostuksen periaate ihmiselle olemisen periaate, ja vieläpä välittömästi, ilman erotusta; ajateltu olio on todellinen olio, jotain kohdetta koskeva ajatus tuon kohteen olemus, *a posteriori on a priori*. Ihminen ajattelee, että luonto voisi olla muuta kuin mitä se on. Ei siis ole ihme, että hän myös olettaa toisen olennon kuin mitä

luonto itse on, olennon, joka on olemassa vain hänen päässään, joka on vain hänen oman päänsä olemus, olevan luonnon todellisuuden perusteena ja syynä. Ihminen kääntää olioiden luonnollisen järjestyksen nurin: hän asettaa maailman sanan varsinaisessa mielessä pääläelleen, hän tekee pyramidin huipusta sen pohjan — siitä, mikä on ensimmäinen ajattelussa tai ajattelun kannalta, tulee peruste sille, miksi jokin on, se tulee todellisuudessa ensimmäiseksi, syyksi, minkä ansiosta se on. Jonkun asian peruste edeltää ajattelussa asiaa itseään. Tämä on syy siihen, miksi järki- tai ymmärrysoleto, ajatusoleto on ihmiselle ensimmäinen oleto, perusolemus — ei vain loogisesti, vaan myös fyysisesti.

46

Teleologian salaisuus perustuu vain sille ristiriidalle, mikä vallitsee luonnon välttämättömyyden ja ihmisen vapaan halun välillä, luonnon, sellaisena kuin se todella on ja luonnon, sellaisena kuin ihminen sen mieltää, välillä. Jos Maa olisi muualla kuin missä se on, esimerkiksi Merkuriuksen paikalla, niin kaikki tuhoutuisi määrättömän kuumuuden vuoksi. Kuinka viisaasti siis Maa onkaan sijoitettu juuri siihen paikkaan, mihin se laatunsa puolesta sopii! Mutta mistä tällainen viisaus kaiken kaikkiaan koostuu? Ainoastaan ristiriitaisuudesta, vastakkaisuudesta siihen inhimilliseen typeryyteen nähden, joka mielivaltaisesti sijoittaa ajatuksissa Maan toiselle paikalle, kuin missä se todellisuudessa on. Jos sinä

ensin repäiset erilleen sen, mikä luonnossa on erottamatonta, esimerkiksi jonkun taivaankappaleen astronomisen aseman ja sen fysikaalisen ominaislaadun, niin tietysti sinun on jälkeinpäin nähtävä luonnon ykseys jonakin tarkoituksenmukaisena, välttämättömyys jonakin suunnitelmana, taivaankappaleen todellinen, välttämätön, olemuksensa kanssa identtinen asema vastakohtana sille sopimattomalle asemalle, jonka itse olet ajatellut ja valinnut, jonakin järkevänä, oikein suunniteltuna, viisaudella valittuna paikkana. »Jos lumi olisi väriltään mustaa tai jos musta lumi olisi vallitsevana napamailla . . . , niin kaikki Maan napa-alueet olisivat orgaaniselle elämälle soveltumattomia, synkkiä autiomaita . . . Näin kappaleiden värien järjestys antaa . . . mitä kauneimman todisteen maailman tarkoituksenmukaisesta rakenteesta». Niinpä niin, jos ihminen ei tekisi valkoisesta mustaa, jos inhimillinen typeruus ei järjestelisi maailmaa mielensä mukaan, niin silloin ei myöskään mikään jumalallinen viisaus vallitsisi luontoa.

47

»Kuka on sanonut linnulle, että sen tarvitsee vain nostaa pyrstönsä halutessaan lentää alaspäin, tai laskea se halutessaan kohota korkeammalle? Täysin sokea täytyy olla sen, joka ei havaitse lintujen lennossa mitään korkeampaa viisautta, joka on ajatellut asiat selviksi niiden sijasta». Sokea, aivan — mutta ei sokea luonnolle, vaan sokea ihmiselle, joka

tekee olemuksestaan luonnon perikuvan, kohottaa ymmärryksensä voiman alkuvoimaksi, tekee lintujen lennon riippuvaksi lentämisen mekanismin ymmärtämisestä, tekee luonnosta abstrahoimistaan käsitteistä niitä lakeja, joita linnut lentäessään soveltavat samaan tapaan kuin ratsastaja ratsutaidon sääntöjä, uimari uimataidon sääntöjä – vain sillä erotuksella, että lentotaidon soveltaminen on linnuilla myötäsyyntä ja alunperin ominaista. Mutta lintujen lento ei perustu millekään taidolle. Taitoa on vain siellä, missä on myös taidon vastakohta, missä elin toteuttaa funktiota joka ei välittömästi eikä välttämättä kytkeydy siihen, ei ammenna sen olemusta tyhjiin, joka on vain muuan erityinen funktio tämän elimen monien muiden todellisten tai mahdollisten tehtävien ohella. Mutta lintu ei voi lentää toisin kuin miten se lentää, eikä se myöskään voi olla lentämättä; sen täytyy lentää. Eläin osaa aina vain tätä yhtä ainoata, sitä mitä se osaa eikä sen lisäksi mitään muuta, ja juuri siksi se osaa tämän ainoan niin mestarillisesti, niin ylittämättömästi, koska se tyhjentää tähän yhteen funktioonsa koko kykynsä; tämä yksi funktio on identtinen sen oman olemuksen kanssa. Jos et siis voi tehdä itsellesi selväksi eläinten, – varsinkin alempien eläinten, joilla on niin sanottuja mekaanisia vaistoja – toimintoja ja funktioita ilman että olettaisit jonkun ymmärryksen, joka on ajatellut asiat niiden puolesta, niin tämä johtuu vain siitä, että katsot eläinten pitävän toimintansa kohteita samalla tavalla kohteina kuin miten ne ovat sinun tajuntasi ja ymmärryksesi kohteina. Jos kerran pidät eläinten aikaansaannoksia taidolla aikaansaatuina, tahdonvaraisina töinä, niin silloin sinun on tietysti pidettävä ymmärrystä niiden syynä, sillä taidolla

aikaansaaminen edellyttää valikoimista, aikomusta, ymmärrystä; ja kun toisaalta kokemus kuitenkin osoittaa sinulle, etteivät eläimet ajattele itse, sinun on oletettava, että jokin toinen olento ajattelee niiden puolesta.* »Osaisitteko neuvoa hämähäkkiä, kuinka sen on vietävä yli ja kiinnitettävä seittinsä puusta toiseen, katonharjalta toiselle, veden yli mäeltä toiselle?» Emme mitenkään; mutta uskotko sinä sitten, että siihen tarvittaisiin neuvoja, että hämähäkki olisi samassa tilanteessa kuin sinäkin silloin kun ratkot tätä tehtävää päässäsi, että hämähäkille olisi olemassa tämä puoli ja tuo puoli? Hämähäkin ja sen kohteen välillä, mihin se kiinnittää verkkonsa langat, on yhtä välttämätön yhteys kuin sinun luidesi ja lihaksiesi välillä; ulkoinen kohde ei hämähäkille nimittäin ole muuta kuin sen elämänlangan kiinnekohta, sen pyyntivälineen tuki. Se ei näe sitä,

*Yleensä kaikissa päätelmissä, joissa lähdetään luonnosta ja päädytään jumalaan, edellytys on inhimillinen, ja siksi ei olekaan ihme, että silloin myös tuloksena on inhimillinen tai ihmisen kaltainen olento. Jos maailma edellytetään koneeksi, rakennukseksi, niin silloin täytyy tietenkin olla olemassa sen rakentaja. Jos luonnonolennot ovat toisilleen yhtä yhdentekeviä kuin ne ihmisyksilöt, jotka saadaan yhdistymään jonkin mielivaltaisen valtiollisen päämäärän, esimerkiksi sotilaspalvelun tai tienrakennuksen, ympärille vain korkeamman esivallan avulla, niin silloin täytyy olla olemassa myös jokin luonnon hallitsija, valtias, ylipäällikkö, »pilvien kapteeni», jotta luonto ei hajoaisi »anarkiaan». Näin ihminen tekee aluksi, tiedostamattaan, luonnosta ihmistyötä, ts. tekee omasta olemuksestaan sen perusolemuksen; mutta kun hän sen jälkeen tai samalla kertaa myös säilyttää sen eron, joka vallitsee luonnon töiden ja ihmistaidon töiden välillä, niin tämä hänen oma olemuksensa ilmenee hänelle toisena, mutta analogisena, samankaltaisena olentona. Kaikkien jumalan olemassaoloa koskevien todistusten merkitys on näin ollen vain looginen tai paremminkin antropologinen, sikäli ja mikäli kun loogiset muodotkin ovat ihmisolemuksen muotoja, ihmisaivojen tuotteita.

mitä sinä näet; mitkään erotukset, eroavaisuudet, etäisyydet, joita sinun ymmärryksesi silmä näkee tai joita se ainakin on näkevinään, eivät lainkaan ole olemassa hämähäkille. Mikä siis on sinulle ratkaisematon teoreettinen ongelma, sen hämähäkki suorittaa vailla ymmärrystä ja niin muodoin vailla mitään vaikeuksia, jotka ovat olemassa vain sinun ymmärryksellesi. »Kuka on sanonut lehtikirvalle, että syksyisin se löytää enemmän ravintoa oksista ja silmuista kuin lehdestä? Kuka on viitoittanut sille tien silmuun tai oksaan? Kirvalle, joka on syntynyt lehdellä, silmu ei vain ole kaukainen, se on kokonaan tuntematonta aluetta. Kumarran lehti- ja kilpikirvan luojan edessä sekä vaikenen». Sinun on tosiaan vaiettava, jos teet lehti- ja kilpikirvasta teismin saarnaajia, jos säilytät omat ajatukset niiden kannettavaksi, sillä vain antropomorfisoidulle lehtikirvalle silmu muodostaa kaukaisen ja tuntemattoman alueen, mutta ei lehtikirvalle sinänsä, jolle lehti ei ole lehti eikä silmu ole silmu; ne ovat sille vain haltuunotettavaa, sille ikäänkuin kemiallisesti lähisukuista ainetta. Siksi vain omien silmiesi heijastus on sitä, mikä saa luonnon näyttäytymään sinulle jonkun silmän työnä, joka pakottaa sinut johtamaan jonkun ajattelevan olennon päästä ne langat, mitä hämähäkki vetää takapuolestaan. Luonto on sinulle vain näytelmää, vain silmien juhlaa; luulet siis, että se, mikä ilahduttaa silmääsi, samalla liikuttaa ja hallitsee myös luontoa; taivaallisen valaistuksen, jossa luonto sinulle näyttäytyy, sinä teet taivaalliseksi olennoiksi, joka on luonut sen, silmän säteilystä teet luonnon vipusimen, näköhermosta maailman-kaikkeuden liikuntahermon. Luonnon johtaminen viisaasta luojasta merkitsee lasten siittämistä katseel-

la, nälän tyydyttämistä aterian tuoksulla, kallioiden liikuttamista sävelien soinnulla. Kun grönlantilainen antaa haikalan syntyä ihmisen virtsasta, koska se haisee ihmisen nenään virtsalta, niin tämä eläintieteellinen genesis on yhtä perusteltu kuin teistin kosmologinen genesis hänen antaessaan luonnon sen vuoksi syntyä ymmärryksestä, että se synnyttää ihmisen ymmärryksessä tarkoituksellisuuden ja suunnitelmallisuuden vaikutelman. Toki me näemme luonnonilmiöissä järkeä, mutta näiden ilmiöiden aiheuttajana on yhtä vähän järki kuin valon aiheuttajana on valo.

48

Miksi luonto synnyttää epämuodostumia? Koska kehityksen lopputulosta ei ole sille etukäteen annettu päämäärän muodossa. Miksi esimerkiksi ns. kissanpäät²³? Koska luonto ei aivoja muodostaessaan ajattele pääkalloa, ei tiedä että sillä on liian vähän luuainetta aivojen peittämiseen. Miksi ylimääräisiä jäseniä? Koska luonto ei laske. Miksi vasemmalle siirtyy se, mikä on säännönmukaisesti oikealla, tai oikealle se, mikä on säännönmukaisesti vasemmalla? Koska luonto ei tiedä, mikä on vasemmalla, mikä oikealla. Epämuodostumat ovat varsin suosittuja todistuskappaleita, niitä käyttivät jo vanhat ateistit ja jopa sellaiset teistit jotka ovat vapauttaneet luonnon teologian holhouksesta osoittaakseen että luonnon muodosteet ovat ennakoimattomia, tarkoitusta ja aikomusta vailla olevia tuotteita. Itse asiassa

kaikki ne syyt, joita esitetään epämuodostumien selitykseksi, jopa se uusimpien luonnontutkijoiden ajatus, jonka mukaan ne olisivat vain seurausta sikiön sairauksista, kumoutuisivat, jos luonnon luovaan tai muotoilevaan voimaan liittyisi päälle päätteeksi vielä tahto, ymmärrys, aikomus ja tajunta. Mutta vaikka luonto ei näekään, ei se silti ole sokea; vaikka se ei eläkään (siinä mielessä kuin ihminen elää, subjektiivisesti, vastaanottavaisin aistein), ei se silti ole kuollut; vaikka se ei luokaan asioita tarkoituksellisesti, eivät sen luomukset silti ole satunnaisia. Missä ihminen pitää luontoa kuolleena ja sokeana ja sen luomuksia satunnaisina, siellä hän tekee omasta (nimenomaan subjektiivisesta) olemuksestaan luonnon mittapuun, siellä hän määrittelee luonnon vain itsensä vastakohtaksi, siellä hän luonnehtii sitä puutteelliseksi olennoiksi, koska sillä ei ole sitä, mitä hänellä on. Luonto vaikuttaa ja luo kaikkialla, mutta vain tietyin yhteyksin ja niiden puitteissa, vain välttämättömyydestä; ihminen pitää tätä yhteyttä järkenä, sillä kaikkialla, missä hän panee merkille yhteyden, hän löytää tarkoituksen, ajattelumateriaalia, »riittävän perusteen», järjestelmän. Mutta tämä luonnon välttämättömyys ei silti ole mitään inhimillistä, ts. loogista, metafyyisistä tai matemaattista, ylipäänsä mitään abstraktia välttämättömyyttä. Luonnon oliot eivät nimittäin ole mitään ajatusolioita, mitään loogisia tai matemaattisia kuvioita, vaan todellisia, aistimellisia, yksilöllisiä olentoja. Kyseessä on aistimellinen, siksi eksentriinen, poikkeuksellinen, epäsäännöllinen välttämättömyys, joka näiden anomalioiden vuoksi näyttäytyy ihmisen mielikuvitukselle vapautena tai ainakin vapauden tuotteena. Luonto voidaan yleensäkin käsit-

tää vain itsensä kautta; se on olento, jonka »käsité ei riipu mistään muusta olennosta»²⁴; vain sen kohdalla pätee erottelu olion sinänsä ja olion meitä varten välillä; vain siihen ei voi eikä saa soveltaa mitään »inhimillistä mittapuuta», vaikka vertaammekin ja luonnehdimme sen ilmiöitä vastaavin inhimillisin ilmiöin tehdäksemme siitä itsellemme ymmärrettävän, sovellamme siihen sellaisia inhimillisiä ilmauksia ja käsitteitä kuin järjestys, tarkoitus, laki, ja joita meidän täytyykin soveltaa siihen kielemme luonteen mukaisesti, se kun perustuu vain olioiden subjektiiviselle näennäisyydelle.

49

Luonnon jumalallisen viisauden uskonnollissävvyinen ihailu on vain hetkellistä ihastusta; se liittyy vain luonnon välineisiin, mutta sammuu, kun pohdinta siirtyy sen tarkoituksiin. Miten ihmeellinen on hämähäkin verkko, miten ihmeellinen on muurahaisleijonan hiekkaan kaivama suppilo! Mutta mikä onkaan näiden viisaiden laitosten tarkoitus? Ravitsemus — päämäärä, jonka ihminen sellaisenaan alentaa pelkäksi välineeksi. »Toiset», sanoi Sokrates (ja nämä toiset ovat eläimiä, eläimellisiä ihmisiä), »elävät syödäkseen, minä taas syön elääkseni». Miten upea onkaan kukka, miten ihailtava sen rakenne! Mutta mikä on tämän rakenteen, tämän loiston tarkoitus? Vain sukupuolielimien kaunistaminen ja puolustaminen, noiden elimien, jotka ihminen itsessään peittää häpeästä tai peräti silpoo uskonnollises-

sa kiihkossaan. »Lehti- ja kilpikirvojen luoja», jota luonnontutkija palvoo ja ihailee, jonka tarkoituksena on vain animaallinen elämä, ravitseminen ja lisääntyminen, ei siis ole tosi jumala eikä luoja, hän ei ole luoja uskonnon tarkoittamassa mielessä. Ei! Vasta ihmisen luoja, ja nimenomaan sellaisen ihmisen luoja, joka erottautuu luonnosta, kohottautuu luonnon yläpuolelle, luoja, jossa ihminen tiedostaa oman itsensä, jossa hän löytää edustettuina oman luontonsa ominaisuudet erotuksena ulkoisen luonnon ominaisuuksista, vieläpä sellaisina kuin hän mieltää ne uskonnossa, vasta tämä on jumala ja luoja uskonnon kohteena. Luther sanoo: »Vesi, jota kasteessa vuodattetaan ja valellaan lapsen päälle, on myös vettä, muttei luojan, vaan pelastuksen jumalan». Luonnollinen vesi on yhteistä minulle eläimille ja kasveille, mutta ei kastevesi; ensinmainittu yhdistää minut muihin luonnonolentoihin, jälkimmäinen erottaa minut niistä. Uskonnon kohteena ei ole luonnollinen vesi, vaan kastevesi; siispä ei myöskään luonnonveden luoja tai alkuunpanija ole uskonnon kohteena, vaan kasteveden luoja. Luonnollisen veden luoja on välttämättä itsekin luonnollinen, siis ei mikään uskonnollinen tai yliluonnollinen olento. Vesi on aisteilla tavoitettava esineellinen, näkyvä olento, jonka ominaisuudet ja vaikutukset eivät siksi johda meitä minkään yliluonnollisen syyn luokse; mutta kastevesi ei ole »lihallisten silmien» kohteena; se on henkistä, näkymätöntä, yliaistimellista, ts. vain uskon kannalta läsnäoleva, vain kuvittelussa, mielikuvituksessa olemassaoleva ja vaikuttava olento — olento, joka myös vaatii syykseen henkistä, vain uskossa, vain kuvittelussa olemassaolevaa olentoa. Luonnollinen vesi puhdistaa minut vain ruumiillisista, mutta

kastevesi myös moraalisisista tahroista ja pahasta; tämä sammuttaa janoni vain tässä ajallisessa, katoavaisessa elämässä, tuo taas tyydyttää tarpeeni ikuisessa elämässä; tällä on vain rajallisia, määrättyjä, äärellisiä vaikutuksia, tuolla taas äärettömiä, kaikkivoipia vaikutuksia, jotka ylittävät veden luonteen; siis sellaisia vaikutuksia, joissa esineellistyy ja tulee läsnäolevaksi mihinkään luonnon rajoihin sitomaton jumalallisen olennon olemus, mihinkään kokemuksen ja järjen rajoihin sitomaton, rajoittamaton inhimillisen uskomis- ja mielikuvituskyvyn olemus. Mutta eikö nyt luonnollisen veden luoja ole samalla myös kasteveden luoja? Miten jälkimmäinen suhtautuu luonnon luojaan? Aivan samoin kuin kastevesi suhtautuu luonnonveteen; ensinmainittua ei voi olla, jos jälkimmäistä ei ole; jälkimmäinen on sen edellytys, sen väline. Niinpä luonnon luoja on vain ihmisen luojaan edellytys. Jos jollain ei ole luonnollista vettä hallussaan, kuinka hän voisi yhdistää siihen yliluonnollisia vaikutuksia? Kuinka voisi antaa ikuisen elämän se, joka ei määrää ajallisesta elämästä? Kuinka voisi palauttaa pölyksi rauenneen ruumiini se, jota eivät luonnon elementit tottele? Kuka muu voisi olla luonnon herra ja käskijä kuin se, jolla on valta ja kyky tuottaa luonto tyhjästä pelkän tahtonsa voimalla? Jos siis selitetään kasteen yliluonnollisen olemuksen kytkeminen luonnolliseen veteen joksikin järjettömäksi ristiriidaksi, silloin selitettäköön myös luojaan yliluonnollisen olemuksen kytkeytyminen luontoon samanlaiseksi ristiriidaksi. Kasteveden ja tavallisen veden vaikutusten välillä on nimittäin yhtä paljon tai yhtä vähän yhteyttä kuin yliluonnollisen luojaan ja tuon niin luonnollisen luonnon välillä. Luoja on peräisin samasta lähteestä, jota tuo yliluon-

nollinen, ihmeellinen kastevesi pulppuaa esiin. Kastevedessä sinulla vain on luojan olemus, jumalan olemus aistimellisena esimerkkinä silmiesi edessä. Kuinka siis voisit hylätä kasteen ihmeen ja muut ihmeet, jos sallit luojan olemuksen, ts. ihmeen olemuksen pysyä? Toisin sanoen: miten voit hylätä pienet ihmeet, jos tunnustat luomisen suuren ihmeen? Tosin teologian maailmassa pitää paikkansa sama kuin politiikan maailmassakin: pienet varkaat hirtetään, suuret kulkevat vapaina.

50

Kaitselmus, joka näyttäytyy luonnollisessa järjestyksessä, tarkoituksen- ja lainmukaisuudessa, ei ole uskonnon kaitselmus. Jälkimmäinen perustuu vapaudelle, ensinmainittu taas välttämättömyydelle; uskonnollinen kaitselmus on rajaton ja ehdoton, luonnollinen kaitselmus rajallinen, tuhansista erilaisista ehdoista riippuvainen; edellinen on erityinen, yksilöllinen, jälkimmäinen taas koskee kokonaista sukua, mutta yksittäisen, yksilön se jättää sattuman varaan. Muuan teistinen luonnontutkija sanoo: »Monet (monetko? Kaikki, joille jumala oli enemmän kuin luonnon matemaattinen, kuviteltu alkupiste) ovat kuvitelleet maailman ja myös ihmisen ylläpysymisen välittömäksi ja erityiseksi, ikään kuin jumala hallitsisi kaikkien luontokappaleiden toimia ja ohjaisi niitä mielensä mukaan ... Meidän on kuitenkin mahdoton hyväksyä olettamusta tästä ihmisen ja muiden luontokappaleiden toimien erityi-

sestä hallinnasta ja valvomisesta mikäli otamme luonnonlait huomioon . . . Tämän osoittaa meille luonnon tuntema vähäinen huolenpito yksittäisistä jäsenistään.* Luonto uhraa niitä rikkaudessaan tuhansittain vailla arvelua, vailla katumusta . . . Ihmisenkin kohdalla käy näin. Ihmissuvusta ei puoletkaan saavuta toista ikävuottaan, vaan he kuolevat tuskin tietoisina siitä, että ovat joskus eläneet. Saman osoittavat meille kaikkien ihmisten, sekä hyvien että pahojen, onnettomuudet ja vastoinkäymiset; kaikkeen tähän on tuskin ollut Luojan erityinen varjelu tai myötävaikutus syypäänä.» No nyt on niin, että sellainen johdatus, sellainen kaitselmus, joka ei ole lainkaan erityinen, ei millään muotoa vastaa kaitselmuksen tarkoitusta, olemusta, käsitettä; kaitselmuksen tulisi nimittäin kumota sattuma, mutta yleinen kaitselmus jättää juuri sattuman valitsemaan eikä siis ole minkäänlainen kaitselmus. Niinpä luonnossa on esimerkiksi sellainen »jumalallisen järjestyksen laki», ts. luonnollisten syiden seuraus, että ikävuosista riippuen kuolee määrätty määrä ihmisiä, esimerkiksi ensimmäisellä ikävuodella olevista 3 tai 4 lapsesta kuolee yksi, viidennellä vuodella olevista 25 lapsesta yksi, seitsemännellä

*Luonto huolehtii aivan yhtä vähän suvusta tai lajista. Laji säilyy siitä luonnollisesta syystä, että se ei ole mitään muuta kuin siitoksen välityksellä lisääntyvien ja kehittyvien yksilöiden kokonaisuus. Ne satunnaiset tuhoisat vaikutukset, jotka kohtaavat yksittäistä yksilöä, jättävät siis muut yksilöt rauhaan. Moneus säilyttää. Mutta sen lisäksi tai pikemminkin samasta syystä kuin yksittäinen yksilö tuhoutuu, kuolevat kokonaiset lajitkin sukupuuttoon. Niinpä drontti on hävinnyt, samoin Irlannin jättiläishirvi, ja vielä tälläkin hetkellä monet eläinlajit ovat häviämässä ihmisen ahdistelujen ja yhä laajemmalle leviävän kulttuurin vuoksi alueilta, joissa niitä vielä hiljattain oli suurin määrin, kuten esimerkiksi Etelä-Skotlannin saarien hylkeet, jotka ajan myötä häviävät kokonaan maan päältä.

yksi viidestäkymmenestä ja kymmenennellä yksi sadasta. Silti on satunnaista, ei tämän lain määräämää, vaan toisista, satunnaisista syistä riippuvaa, että juuri tämä lapsi kuolee kun taas nämä kolme tai neljä muuta jäävät eloon.²⁵ Samoin »aviosääty on jumalan asettama», luonnollisen kaitselmuksen laki ihmissuvun lisäämiseksi, siispä se on minulle velvollisuus. Mutta siitä, pitääkö minun naida juuri tämä ihminen, vai onko tämä nainen ehkä jonkin satunnaisen elimellisen vian vuoksi kelpaamaton tai hedelmätön, siitä tämä velvollisuus ei sano minulle mitään. Mutta juuri siksi, että nimenomaan soveltaessani lakia määrättyyn yksityistapaukseen, juuri ratkaisevalla päätöksenteon hetkellä, hätätilan puristuksessa tuo luonnollinen kaitselmus, joka todellisuudessa ei ole muuta kuin luonto itse, jättää minut pulaan, juuri siksi vetoan siitä korkeampaan tahoon, jumalien yliluonnolliseen kaitselmukseen; jumalien silmät kääntyvät puoleeni juuri silloin kuin luonnon valo häipyä; jumalien hallinto alkaa juuri kun luonnollisen kaitselmuksen hallinto päättyy. Jumalat tietävät ja neuvovat minua, he määräävät siitä, minkä luonto jättää epämääräisyyden hämärään ja sattuman huomaan. Sekä tavallisessa että metafyyssissä mielessä satunnaisen, »positiivisen», yksilöllisen, ennakoimattoman, laskemattoman alue on jumalten aluetta, uskonnollisen kaitselmuksen aluetta. Oraakkelinlausunnot ja rukoukset ovat niitä uskonnollisia tapoja, joilla ihminen tekee satunnaisesta, hämärästä, epävarmasta kaitselmuksen, varmuuden tai ainakin luotettavuuden kohteita. *

*Verrattakoon tässä suhteessa esimerkiksi Ksenofonin esittämiä Sokrateen lausuntoja oraakkeleista.²⁸

51

Jumalat, sanoo Epikuros, asustavat maailmojen väli-tiloissa. Erinomaista; * jumalat ovat olemassa vain tyhjässä tilassa, siinä halkeamassa, joka avautuu todellisuuden maailman ja kuvittelun maailman, lain ja lain soveltamisen, toiminnan ja toiminnan tuioksen, nykyhetken ja tulevaisuuden välillä. Jumalat ovat kuviteltuja olentoja, kuvittelu-, mielikuvitusolentoja, siis olentoja, joiden ei tarkkaan ottaen ole kiittäminen olemassaolostaan nykyhetkeä, vaan ainoastaan tulevaisuutta ja menneisyyttä. Jumalat, jotka ovat olemassaolostaan kiitoksen velkaa menneisyydelle, ovat niitä, jotka eivät enää ole olemassa, jotka ovat kuolleita, vain mielessä ja kuvittelussa eläviä olentoja, joiden kultti monilla kansoilla on koko uskonto, useimmilla kansoilla taas tärkeä, olennainen uskonnon osa. Mutta tulevaisuus vaikuttaa ihmismieleen äärettömästi enemmän kuin menneisyys; menneisyys jättää jäljelle vain muistissa olevan hiljaisen tuntemuksen, mutta tulevaisuus seisoo edessämme joko täynnä helvetin kauhuja tai taivaan riemuja. Haudoista nousevat jumalat ovat siis vain jumalten varjoja; todelliset, elävät jumalat, sateen ja poudan, salaman ja ukkosen, elämän ja kuoleman, taivaan ja helvetin isännät ovat olemassaolostaan kiitoksen velkaa yksinomaan elämästä ja kuolemasta määräävien pelon ja toiveen mahdeille, jotka valaisevat tulevaisuuden synkkää kuilua kuvitelmaolentoilla. Nykyhetki on mitä proosallisin, val-

* Epikuroksen intermundioiden²⁷ todellinen merkitys ei tietenkään tässä yhteydessä kiinnosta meitä.

mis, determinoitu, sitä ei voi muuttaa, viedä päätökseen; se on valikoiva. Nykyhetkessä kuvittelu ja todellisuus lankeavat yhteen; siksi jumalilla ei ole siinä mitään paikkaa tai liikkumatilaa; nykyhetki on jumalaton. Tulevaisuus taas on runouden valtakunta, rajoittamattoman mahdollisuuden ja sattumanvaraisuuden valtakunta — tulevaisuus voi olla joko tuo tai tämä, se jollaisena sitä toivon tai se jollaisena sitä pelkään; se ei ole vielä alistunut kovalle muuttumattomuuden kohtalolle; se leijuu vielä olemisen ja olemattomuuden välillä korkealla »arkisen» todellisuuden ja kouraantuntuvuuden yläpuolella; se kuuluu vielä toiseen, »näkymättömään» maailmaan, jota eivät pane liikkeelle mekaniikan lait, vaan ainoastaan tunnehermot. Tämä maailma on jumalten maailma. Nykyhetki kuuluu minulle, mutta tulevaisuus jumalille. Minä olen nyt; jumalat eivät voi minulta ottaa kuluvaan hetkeä, joka tosin samassa muuttuu menneisyydeksi; edes jumalallinen kaikkivoipuus ei voi saada tehtyä tekemättömäksi, kuten vanhat jo sanoivat. Mutta tulenko minä olemaan myös seuraavana silmänräpäyksenä? Riippuuko elämäni seuraava silmänräpäys minun tahdostani, vai onko se välttämättömässä seuraussuhteessa tämänhetkiseen? Ei! Loputon satunnaisten seikkojen joukko: maa jalkojeni alla, katto pääni päällä, salama, kiväärinluoti, kivi, jopa ruokatorven sijasta henkitorveen nielaistu viinirypäle, voi minä hetkenä tahansa erottaa ikuisesti toisistaan nykyisen ja tulevan silmänräpäyksen. Suopeat jumalat estävät kuitenkin tätä väkivaltaista repeämää syntymästä; ne täyttävät eteerisillä, haavoittumattomilla ruumiillaan ihmisruumiin huokokset, joihin kaikki mahdolliset tuhoiset vaikutukset muussa tapauksessa voisivat tunkeutua;

ne kytkevät tulevan ja menneen silmänräpäyksen; ne toimivat tulevaisuuden ja menneisyyden välittäjinä; ne ovat ja niillä on katkeamattomana jatkumona se, mikä ihmisillä — noilla huokoisilla jumalilla — on vain välitiloissa, vain keskeytyvänä. Jumalallinen olemus on varmaa epävarmuutta, läsnäolevaa poissaoloa, todellista epätodellisuutta tai mahdollisuutta, nykyistä tulevaisuutta, täyttynyttä toivetta, realisoitua pyydettä.²⁸

52

Hyvyys on jumalien olennainen ominaisuus;²⁹ mutta miten he voisivat olla hyviä, jos he eivät olisi kaikkivaltiaita, jos he eivät olisi vapaita luonnollisen kaitselmuksen laeista, ts. luonnonvälttämättömyyden kahleista, jos he eivät yksittäisissä, elämän ja kuoleman kysymyksissä osoittautuisi luonnon herroiksi sekä ihmisten ystäviksi ja hyvän tekijöiksi, jos he siis eivät tekisi mitään ihmeitä? Jumalat, tai paremminkin luonto on varustanut ihmisen ruumiillisilla ja henkisillä voimilla, jotta hän huolehtisi omasta henkiinjäämisestään. Mutta riittävätkö nämä luonnolliset itsesäilytyksen keinot aina? Enkö sangen usein joudu tilanteeseen, jossa auttamattomasti menehtyisin, mikäli yliluonnollinen käsi ei pidättäisi luonnollisen järjestyksen peräänantamantonta kulkua? Luonnollinen järjestys on hyvä; mutta onko se aina hyvä? Tämä jatkuva sade, tämä jatkuva kuivuus esimerkiksi on aivan luonnonjärjestyksen mukaista, mutta enkö minä, eikö minun perheeni,

eikö koko kansa muka tuhoutuisi sen seurauksena, mikäli jumalat eivät auttaisi ja lopettaisi kuivuutta? * Ihmeet ovat siis jumalallisesta hallinnosta ja kaitselmuksesta erottamattomia, aivan, ne ovat ainoat todisteet, ilmestykset ja osoitukset siitä, että jumalat ovat luonnosta erillisiä mahteja ja olentoja; ihmeiden kumoaminen merkitsee itse jumalien kumoamista. Mikä erottaa jumalat ihmisistä? Vain se, että heillä ei ole rajoja, kuin ihmisillä taas on rajansa, että jumalat ovat aina sitä, mitä ihmiset ovat vain väliaikaisesti, hetkellisesti. ** Ihmiset elävät — elävyisyys on jumalallisuutta, elävyisyys on jumaluuden olennainen ominaisuus, perusedellytys —, mutta voi! ihmiset eivät elä aina, he kuolevat, kun jumalat sitävastoin ovat kuolemattomia, aina eläviä; ihmisetkin ovat onnellisia, mutteivät keskeytyttä, kuten jumalat; ihmiset ovat myös hyviä, mutteivät aina, ja juuri siinä piilee Sokrateen mukaan jumalan ja ihmisen ero: jumaluus on aina hyvä; ihmiset nauttivat myös, Aristoteleen mukaan, ajattelun jumalallisesta autuudesta, mutta heillä tämän henkisen toiminnan katkaisevat muut tehtävät ja toimet. Jumalilla ja ihmisillä on siis samat ominaisuudet, samat elämänsäännöt; erona on vain se, että ihmisillä on ne

*Niin kuin kreikkalaiset turvautuvat Zeuhun, niin kristitytkin rukoilevat jumalaltaan sadetta ja uskovat että tällaiset rukoukset kuullaan. Lutherin pöytäpuheissa sanotaan: »Oli kerran suuri kuivuus, koska pitkään aikaan ei oltu saatu sadetta, ja laiho pelloilla alkoi lakastua; silloin tohtori M.L. alkoi alati rukoilla, ja lopulta hän sanoi syvään huokaisten: Voi, Herra, kuule toki rukouksemme tekemäsi lupauksen vuoksi . . . Minä tiedän, että huudamme sinua sydämemme pohjasta ja huokailemme syvästi; miksi et silti kuule meitä? Heti seuraavana yönä lankesi hyvä hedelmöittävä sade.»

**Rajojen poistaminen johtaa kyllä voimistumiseen ja muutokseen, mutta se ei kumoa olemuksen identtisyyttä.

rajoituksin ja poikkeuksin, jumalilla taas ilman niitä. Aivan kuten tuonpuoleinen elämä ei ole mitään muuta kuin tämän elämän jatkumista ilman kuoleman aiheuttamaa keskeytymistä, samoin ei jumalallinen olemus ole muuta kuin ihmisolemuksen jatkumista ilman luonnon aiheuttamaa keskeytystä — se on ihmisen keskeytymätön, rajoittamaton olemus. Ja miten ihmeet eroavat luonnon aikaansaannoksista? Aivan kuten jumalat eroavat ihmisistä. Ihme tekee jostain luonnon vaikutuksesta tai ominaisuudesta, joka tässä erityisessä tapauksessa ei ole hyvä, hyvän tai ainakin vahinkoa aiheuttamattoman; sen ansios- ta en vajoa veteen enkä huku, kun onnettomuudek- seni putoan siihen; tuli ei polta minua, päähäni putoava kivi ei tapa minua — lyhyesti, ihme tekee milloin suotuisasta, milloin haitallisesta, milloin ihmisyävällisestä, milloin ihmisvihamielisestä olen- nosta aina hyvän olennon. Jumalien ja ihmeiden on kiittäminen olemassaolostaan vain säännöistä tapah- tuneita poikkeuksia. Jumaluus on ihmisessä olevien rajojen ja puutteiden kumoamista, ja nämä juuri ovat syynä poikkeuksiin säännöistä; ihme on luon- nossa olevien puutteiden ja rajojen kumoamista. Luonnolliset olennot ovat määrättyjä ja siis rajoitet- tuja olentoja. Tämä niiden raja on poikkeuksellisissa tapauksissa syy sille, että ne ovat vahingollisia ihmiselle; mutta tämä raja ei uskonnon kannalta ole mikään välttämätön, vaan mielivaltainen, jumalan asettama, siispä kumottavissa oleva, kun tarve, so. ihmisen hyvä niin vaatii. Ihmeiden kiistäminen sen varjolla, etteivät ne vastaa jumalan arvoa ja viisaut- ta, joiden mukaisesti hän alusta alkaen oli säätänyt ja ennalta määrännyt kaiken parhaimmalla tavalla ikuisiksi ajoiksi, se merkitsee ihmisen uhraamista

luonnon vuoksi, uskonnon uhraamista ymmärrykselle, toisin sanoen ateismin saarnaamista jumalan nimissä. Jumala, joka täyttää vain ne ihmisen pyynnöt ja toiveet, jotka olisivat täytettävissä ilman jumalaakin, joiden täyttäminen sijaitsee luonnollisten syiden rajojen ja edellytysten puitteissa, siis sellainen jumala, joka auttaa vain sikäli kuin taito ja luonto auttavat, mutta lakkaa auttamasta, kun *materia medica*³⁰ on loppunut, sellainen jumala ei ole mitään muuta kuin jumalan nimen taakse kätkeytyvä personifioitunut luonnonvälttämättömyys.

53

Usko yhteen jumalaan on joko uskoa luontoon (objektiiviseen olemukseen) inhimillisenä (subjektiivisena) olentona, tai sitten uskoa ihmisolentoon luonnon olemuksena. Edellinen usko on luonnonuskontoa, polyteismia*, jälkimmäinen taas henki-ihmisuskontoa, monoteismia. Polyteisti uhraa itsensä luonnolle, hän antaa luonnolle ihmissilmän ja -sydämen; monoteisti uhraa luonnon itselleen, hän antaa ihmissilmälle ja -sydämelle vallan ja herruuden luonnon yli; polyteisti tekee ihmisolemuksen luonnosta riippuvaiseksi, monoteisti tekee luonnon ihmisolemuksesta riippuvaiseksi; edellinen sanoo: Jollei luontoa ole, niin minuakaan ei ole; jälkimmäinen taas sanoo päinvastoin: Jollei minua ole, niin maailmaa,

*Polyteismin nimittäminen yleensä luonnonuskonnoksi pätee vain suhteellisessa, vain antiteettisessä mielessä.

luontoa ei myöskään ole. Uskonnon ensimmäinen peruslause kuuluu: Minä en ole mitään luonnon rinnalla, kaikki on minun rinnallani jumalaa, kaikki synnyttää minussa riippuvuudentunnetta, kaikki voi — ehkä vain sattumalta, mutta ihminen ei alkujaan tee eroa syyn ja satunnaisen aiheutuksen välille — tuoda minulle onnea ja onnettomuutta, pelastuksen tai tuhon; kaikki on siis uskonnon kohdetta. Uskonto on tämän kritiikittömän riippuvuudentunteen tasolla niin sanottua fetisismiä, polyteismin perusta. Uskonnon viimeinen peruslause sitävastoin kuuluu: Mikään ei ole mitään minun rinnallani, kaikki taivaan tähdistöjen, polyteismin korkeimpien jumalien, suuruus häviää ihmissielun erinomaisuuden edessä, kaikki maailman mahti ihmissydämen mahdin edessä, kaikki kuolleen, tajuttoman luonnon välttämättömyys inhimillisen, tajuisen olennon välttämättömyyden edessä, sillä kaikki on vain minun välikappaleitani. Luonto ei kuitenkaan voisi olla mitään minua varten olevaa, jos se olisi itsenäisesti olemassa, ilman jumalan aikaansaannosta. Jos luonto olisi itsestään olemassa, siis sen olemassaolon perusta olisi siinä itsessään, niin silloinhan sillä olisi itsenäinen olemus, alkuperäinen, minuun suhteutumaton, minusta riippumatta esiintyvä olemus ja olemassaolo. Se luonnolle annettu merkitys, ettei se olisi mitään itsessään, vaan pelkkä väline ihmistä varten, juontaa näin ollen juurensa luomisaktista; tämä merkitys käy kuitenkin ilmeiseksi ennen kaikkea niissä tapauksissa, joissa ihminen joutuu törmäämään yhteen luonnon kanssa, kuten hätätilassa tai kuolemanvaarassa, ja jolloin luonto uhrataan ihmisen hyväksi — ihmeissä. Siispä ihmeen premissinä on luomisteko; ihme on luomisteon *conclusio*, sen seu-

raus, sen totuus. Luominen suhtautuu ihmeeseen kuten suku tai laji suhtautuvat yksittäiseen yksilöön; ihme on luomistapahtuma yhdessä erityisessä, yksittäisessä tapauksessa. Tai toisin: luominen on teoriaa; käytäntö, sen sovellutus on ihme. Jumala on maailman syy, ihminen sen tarkoitus, toisin sanoen: jumala on ensimmäinen olento teoriassa, mutta ihminen on ensimmäinen olento käytännössä. Luonto ei jumalalle ole mitään — se ei ole muuta kuin hänen kaikkivaltiutensa leikkikalu —, mutta näin on vain siksi, ettei luonto hätätilassa, ettei se ylipäänsä olisi mitään ihmisen rinnalla eikä kykenisi mihinkään. Luoja ihminen hylkää olemuksensa, »sielunsa» rajat, ihmeessä taas olemassaolonsa, ruumiinsa rajat, edellisessä tapauksessa hän tekee näkymättömän, ajattelevan ja ajatellun, jälkimmäisessä taas näkyvän, käytännöllisen, yksilöllisen olemuksensa maailman olemukseksi; edellisessä tapauksessa hän legitimoii ihmeen, jälkimmäisessä vain toteuttaa sen. Ihmeessä täyttyy siis uskonnon tarkoitus aistimellisella, kansanomaisella tavalla — ihmisen herruus luonnon yli; ihmisen jumaluudesta tulee aistein havaittava totuus. Jumala tekee ihmeitä, mutta ihmisen pyynnöstä, ja jos näin ei tapahdukaan suoranaisesti lausutun rukouksen ansiosta, niin kuitenkin ihmisen vuoksi, hänen salaisimpia, sisimpiä toiveitaan vastaavasti. Saara nauroi, kun Herra lupasi hänelle hänen vanhoilla päivillään vielä poikalapsen, mutta varmaa on, että jälkeläisten saaminen oli silloinkin hänen suurin toiveensa ja ajatuksensa. Salainen ihmeidentekijä on siis ihminen, mutta ajan kuluessa — aika paljastaa jokaisen salaisuuden — hänestä tulee ja täytyy tulla myös ilmeinen, näkyvä ihmeidentekijä. Aluksi ihminen ottaa vas-

taan ihmeitä, lopulta hän tekee itse ihmeitä; aluksi hän on jumalan kohde, lopulta itse jumala; aluksi jumala vain sydämessä, hengessä, ajatuksissa, lopulta jumala lihassa. Mutta ajattelu on häveliäs, aistimellisuus häpeämätön, ajattelu vaitelias ja pidättyvä, aistimellisuus paljastaa itsensä avoimesti ja siekailematta; sen lausunnot asettuvat siis naurulle alttiiksi, mikäli ne ovat ristiriidassa järjen kanssa, sillä ristiriita on tällöin silmiinpistävä ja kiistämätön. Tämä on syy sille, miksi nykyaikaiset rationalistit häpeävät uskoa lihalliseen jumalaan, ts. aistimelliseen, silmiinpistävään ihmeeseen, mutta eivät häpeä uskoa epäaistimelliseen jumalaan, ts. epäaistimelliseen, kätkeytyyn ihmeeseen. Mutta vielä tulee aika, jolloin Lichtenbergin profetia täyttyy,³¹ jolloin uskoa ylipäänsä mihinkään jumalaan, jopa rationalistiseen jumalaan, pidetään samanlaisena taikauskona kuin nyt jo pidetään taikauskona uskoa lihalliseen, ihmeitätekevään, ts. kristilliseen jumalaan, jolloin siis yksinkertaisen uskon kirkkokynttilän tuikkeen ja järkiuskon puolivalaistuksen sijasta luonnon ja järjen puhdas valo valaisee ja lämmittää ihmiskuntaa.

54

Jolla ei ole jumalaansa varten muuta aineistoa kuin minkä luonnontieteet, maailmallinen viisaus tai yleensä luonnonmukainen näkemys tarjoaa, joka siis muovaa jumalansa vain luonnollisesta materiaalista, ei pidä häntä minään muuna kuin tähtitieteen,

fysiikan, geologian, mineralogian, fysiologian, eläintieteen ja antropologian syynä tai periaatteena, se olkoon myös niin kunniallinen, että pidättäytyy jumalan nimen käytöstä, sillä luonnonprinsiippi on aina luonnon olemusta, eikä sitä, mikä muodostaa jumalan.* Aivan yhtä vähän kuin kirkko, josta on tehty luonnontieteellinen museo, enää on jumalan talo tai sitä sopii sellaiseksi nimittää, yhtä vähän jumala, jonka olemus ja aikaansaannokset näyttäytyvät vain tähtitieteellisissä, geologisissa, eläintieteellisissä, antropologisissa töissä, enää on jumala; »jumala» on uskonnollinen sana, uskonnollinen objekti ja olento, ei mikään fysikaalinen, astronominen, lyhyesti, mikään kosminen olento; jumala ilmaisee kyllä itsensä myös maailmassa, luonnossa, mutta vain sikäli kun maailma, luonto itse on uskonnon kohde, ei fysiikan, ei luonnollisen, epäuskonnollisen katsomuksen kohde. Luonto, sikäli kun se on uskonnon kohde, on ihme; jopa luonnon säännöllisessä, tavanmukaisessa kulussa ei uskonto havaitse mitään luontoa, mitään välttämättömyyttä, vaan pelkästään jumalan välittömän tahdon. Luther sanoo pöytäpu-

*Sanojen käytön mielivaltaisuus on rajaton. Mutta sittenkään ei mitään sanoja käytetä niin mielivaltaisesti, mitään tulkita niin ristiriitaisesti kuin sanoja »jumala» ja »uskonto». Mistä tämä mielivalta, tämä sekaannus? Koska vanhat nimet — sillä se, mikä hallitsee maailmaa, jopa jumalista maailmaa, on pelkkä nimi, pelkkä näennäisyys — säilytetään iän pyhittämien katsomusten loukkaamisen pelosta tai arkuudesta, mutta näihin nimiin yhdistetään aivan toisia, vasta ajan myötä syntyneitä käsitteitä. Näin oli kreikkalaisten jumalien kohdalla: ne saivat ajan kuluessa mitä ristiriitaisimpia merkityksiä; näin on kristillisen jumalan kohdalla. Se ateismi, joka nimittää itseään teismiksi, on uskontoa, se antikristillisuus, joka nimittää itseään kristillisyydeksi, on nykyhetken tosi kristillisyyttä. *Mundus vult decipi.*³²

heissaan: »*Deus et Cultus sunt Relativa*, jumala ja jumalanpalvelus kuuluvat yhteen, yksi ei voi olla ilman toista, sillä jumalan täytyy olla kulloisenkin ihmisen tai kansan jumala; jumala sijaitsee alati *in praedicamento relationis*, viittaa ja suhteutuu johonkin toiseen. Jumala haluaa niitä, jotka rukoilevat ja palvovat häntä, sillä jumalan omistaminen ja hänen palvomisensa kuuluvat yhteen, *sunt relativa*, kuten mies ja vaimo aviosäädystä, kumpakaan ei voi olla ilman toista.» Jumala siis edellyttää ihmisiä, jotka palvovat ja rukoilevat häntä; jumala on olento, jonka käsite tai mielle ei riipu luonnosta, vaan ihmisestä, ja nimenomaan uskonnollisesta ihmisestä; palvonnan kohdetta ei ole ilman palvovaa olentoa, toisin sanoen jumala on objekti, jonka läsnäolo on annettu vain uskonnon läsnäolon myötä, jonka olemus on annettu vain uskonnon olemuksen myötä, jota siis ei ole olemassa uskonnon ulkopuolella, ei siitä erillään eikä siitä riippumatta, johon ei objektiivisesti sisälly sen enempää kuin mitä uskontoon subjektiivisesti sisältyy.* Ääni on korvan esineellinen olemus,³³ sen jumala, valo on silmän esineellinen olemus, sen jumala; ääni on olemassa vain korvaa, valo vain silmää varten; korvassa sinulla on se, mikä sinulla on äänessä, väräjäviä, liikkuvia kappaleita, jännitettyjä kalvoja, hyytelömäisiä aineita; silmässä sitävastoin sinulla on valoherkkiä elimiä, läpinäkyviä linsejä. Jumalan tekeminen fysiikan, tähtitieteen, eläintieteen kohteeksi tai olemukseksi on siis

*Sellainen olento siis, joka on vain filosofinen prinssiippi, siis vain filosofian, muttei uskonnon kohde, palvonnan, rukouksen, tunteen kohde, olento, joka ei täytä mitään toiveita, kuule mitään rukouksia, se on jumala vain nimeltään, muttei olemukseltaan.

aivan samaa kuin jos tehtäisiin sävelestä silmän kohde. Kuten sävel on olemassa vain korvassa ja korvalle, samoin jumala on olemassa vain uskonnossa ja uskonnolle, vain uskossa ja uskolle. Kuten sävel tai ääni on kuulon kohteena vain korvan olemusta, samoin jumala ilmaisee vain uskonnon ja uskon kohteena yksinomaan uskonnon ja uskon olemusta. Mikä sitten tekee jostakin kohteesta uskonnollisen kohteen? Kuten olemme nähneet: vain inhimillinen fantasia eli mielikuvituskyky sekä ihmissydän. Palvotko Jehovaa vai Apista, ukkosta tai Kristusta, omaa varjoasi kuten Kultarannikon neekerit tai omaa sieluasi kuten vanhat persialaiset, *flatus ventris*'tä³⁴ tai omaa geniustasi, lyhyesti, palvotko aistimellista tai henkistä olentoa - samantekevää; jokin asia on uskonnon kohteena vain sikäli kun se on mielikuvituksen ja tunteen kohde, uskon kohde; sillä juuri koska uskonnon kohdetta, sikäli kun se on uskonnon kohde, ei ole todellisuudessa olemassa vaan on pikemminkin ristiriidassa sen kanssa, on tämä kohde vain uskon varassa oleva kohde. Niinpä esimerkiksi ihmisen kuolemattomuus tai ihminen kuolemattomana olentona on uskonnon kohde, mutta juuri sen vuoksi vain uskon kohde, sillä todellisuus näyttää aivan päinvastaista: ihmisen kuolevaisuuden. Usko merkitsee, että se kuvitellaan olevaksi, mikä ei ole, se merkitsee esimerkiksi sen kuvittelemista, että tämä kuva on elävä olento, tämä leipä lihaa, tämä viini verta, toisin sanoen, että ne ovat sitä, mitä ne eivät ole. Osoittaa siis mitä suurinta tietämättömyyttä uskonnosta, jos toivot voivasi löytää jumalan teleskoopin avulla astronomian taivaalta, suurennuslasin avulla kasvitieteellisestä puutarhasta, mineralogin vasaralla geologian kaivoksista

tai anatomin veitsellä ja mikroskoopilla eläinten ja ihmisten sisälmyksistä. Sinä löydät jumalan vain uskosta, vain mielikuvituskyvystä, vain ihmisten sydäimestä; sillä jumala itse ei ole mitään muuta kuin fantasian tai kuvittelukyvyn luoma olento, ihmissydämen olemus.

55

»Millainen on sydämesi, sellainen on jumalasi». Millaisia ovat ihmisen toiveet, sellaisia ovat hänen jumalansa. Kreikkalaisilla oli rajoittuneita jumalia — se merkitsee: heillä oli rajoittuneita toiveita. Kreikkalaiset eivät halunneet elää ikuisesti, he halusivat vain välttää vanhenemista ja kuolemaa, he eivät tahtoneet absoluuttista kuolemattomuutta, he eivät vain halunneet aivan vielä kuolla — epämiellyttävät seikat kohtaavat ihmisen aina liian varhain —, aivan parhaassa iässään, he eivät halunneet kuolla väkivaltaista, tuskallista kuolemaa*; he eivät halun-

*Kun kristillisen mielikuvitusrakennelman paratiisissa ihminen ei saattanut kuolla eikä olisikaan kuollut, jos ei olisi tehnyt syntiä, niin kreikkalaisilla sitä vastoin ihminen kuoli jopa Kronoksen onnellisella aikakaudella, mutta niin lempeästi, että hän ikään kuin nukahti. Tässä kuvitelmassa on toteutettu ihmisen luonnollinen toive. Ihminen ei toivo itselleen mitään kuolematonta elämää; hän toivoo itselleen vain pitkää, ruumiillisesti ja henkisesti tervettä elämää sekä luonnollista, tuskatonta kuolemaa. Jotta siis voitaisiin luopua uskosta kuolematto-
muuteen, ei suinkaan ole tarvis turvautua epäinhimilliseen stoalaiseen resignaatioon; mikään muu ei ole tarpeen kuin siitä vakuuttuminen, että kristilliset uskonkappaleet perustuvat vain supranaturalistisille fantastisille toiveille, ja palaaminen ihmisen yksinkertaiseen, tosi luontoon.

neet olla autuaita, vaan ainoastaan onnellisia, vain elää vaivatonta, kepeätä elämää; he eivät vielä kristittyjen tavoin huokailleet siitä, että heidät oli alistettu luonnonvälttämättömyyden, sukupuolielämän, unen, syömisen ja juomisen tarpeiden alaisiksi; toiveissaan he vielä sopeutuivat ihmisluonnon (kreikkalaisen ihmisluonnon) puitteisiin; he eivät vielä luoneet mitään tyhjää, he eivät vielä muuttaneet vettä viiniksi, he vain tislasivat luonnon vettä ja muuttivat sen orgaanista tietä jumalten mehuksi; he eivät ammentaneet jumalallisen, onnellisen elämän sisältöä pelkästä kuvittelusta, vaan olemassaolevan maailman aineksista; he rakensivat jumalten taivaan tämän maan perustuksille. Kreikkalaiset eivät tehneet jumalallista, ts. mahdollista olentoa todellisen perikuvaksi, päämääräksi ja mitaksi, vaan todellisen olennon mahdollisen mitaksi. Silloinkin kun he filosofian avulla olivat hienostaneet ja henkistäneet jumalansa, heidän toiveensa pysyttelivät todellisuuden pohjalla, ihmisluonnon pohjalla. Jumalat ovat realisoituja toiveita, mutta filosofin, ajattelijan sellaisenaan, suurin toive, suurin onni on saada ajatella häiriintymättä. Kreikkalaisten filosofien — ainakin kreikkalaisen filosofin *kat'eksokhēn*³⁵, filosofisen Zeuksen, Aristoteleen — jumalat ovat näin ollen häiriintymättömiä ajattelijaita; autuus, jumaluus koostuu keskeytymättömästä ajattelutoiminnasta. Mutta tämä toiminta, tämä autuus on itsekin tämän maailman puitteissa, ihmisluonnon puitteissa — jos kohta tässä tapauksessa katkelmallisesti — todellista, määrättyä, erityistä toimintaa ja autuutta; kristinuskon kannalta se on siis rajallista, köyhää, autuuden olemuksen kanssa ristiriidassa olevaa autuutta. Kris-

tityillä ei nimittäin ole mitään rajallista, vaan rajaton, kaiken luonnonvälttämättömyyden yläpuolelle kohoava, yli-inhimillinen, maailman ulkopuolella oleva, transsendentti jumala, mikä merkitsee: heillä on rajattomia, transsendentteja, maailman, luonnon, ihmisolemuksen ylittäviä, ts. ehdottoman fantastisia toiveita. Kristityt haluavat olla loputtomasti enemmän ja loputtomasti onnellisempia kuin Olympoksen jumalat; heidän toiveenaan on taivas, jossa kaikki luonnon rajat ja välttämättömyydet on kumottu, kaikki toiveet täytetty*, taivas, jossa ei ole mitään tarpeita, mitään kärsimystä, mitään haavoja, mitään taisteluita, mitään intohimoja, mitään häiriöitä, mitään yön ja päivän, valon ja varjon, mielihyvän ja mielihyvän vaihduntaa, kuten kreikkalaisten taivaassa. Lyhyesti, kristittyjen uskon kohteena ei enää ole rajoitettu, määrätty jumala, jumala, jolla olisi jokin määrätty nimi, kuten Zeus tai Poseidon tai Hefaistos, vaan jumala ylipäätänsä, nimetön jumala, koska heidän toiveidensa kohde ei ole mikään nimetty, äärellinen, maallinen onni, määrätty nautinto, rakkauden nautinto tai kauniin musiikin nautinto tai moraalisen vapauden nautinto tai ajattelun nautinto; mutta juuri siksi kyseessä on nautinto, joka on ylenpalttinen, ylittää kaikki mielteet ja käsitykset, joka on äärettömän, rajattoman, sanomattoman, kuvaamattoman autuuden nautintoa. Autuus ja jumaluus ovat yhtä. Autuus on uskon,

* »Missä jumala on (nimittäin taivaassa)», sanoo esimerkiksi Luther, »siellä täytyy olla kaikkien niiden tarvikkeiden,³⁶ joita vain voi toivoa.» Aivan samoin todetaan paratiisin asukkaista Koraanissa Savaryn käännökseen mukaan: »*Tous leurs désirs seront comblés.*»³⁷ Heidän toiveensa vain ovat toista luokkaa.

mielteen kohteena, yleensä teoreettisena kohteena yhtä kuin jumaluus; jumaluus on sydämen, tahdon*, toiveen kohteena, yleensä käytännöllisenä kohteena yhtä kuin autuus. Tai pikemminkin: jumaluus on mielle, jonka totuutena ja todellisuutena on vain autuus. Niin pitkälle kuin autuuden vaatimus ulottuu, niin pitkälle, ei pitemmälle, ulottuu myös jumaluuden mielle. Jolla ei enää ole mitään yliluonnollisia toiveita, hänelle ei myöskään enää ole olemassa mitään yliluonnollisia olentoja.

*Tahto siinä mielessä kuin moralistit sen käsittävät ei kuulu uskonnon spesifiseen olemukseen; en nimittäin tarvitse mitään jumalia siihen, minkä voin saavuttaa tahtoni avulla. Moraalin tekeminen olennaiseksi asiaksi uskonnossa merkitsee uskonnon nimen säilyttämistä mutta sen olemuksen hylkäämistä. Moraalinen voi olla ilman jumalaakin, mutta autuas – autuas supranaturalistisessa, kristillisessä mielessä – ei voi olla ilman jumalaa, sillä autuus tässä mielessä sijaitsee ihmiskunnan ja luonnon rajojen, niiden voiman tuolla puolen, se edellyttää siis supranaturalistista olentoa toteuttajakseen, olentoa, joka on sitä ja pystyy siihen, mikä on luonnolle ja ihmiskunnalle mahdotonta. Kun Kant siis teki moraalista uskonnon olemuksen, niin hän oli samassa tai samankaltaisessa suhteessa kristinuskoon kuin Aristoteles kreikkalaisten uskontoon pitäessään teoriaa jumalten olemuksena. Yhtä vähän kuin jumala, joka on pelkkä spekulatiivinen olento, vain intelligenssiä, on vielä jumala, yhtä vähän on vielä pelkkä moraalinen olento tai »personifioitu moraalilaki» vielä jumala. Tosin Zeus on myös filosofi katsellessaan Olympokselta jumalten taisteluja hymyhuulin, mutta hän on äärettömän paljon muutakin; tosin kristillinen jumala on myös moraalinen olento, mutta samalla äärettömän paljon muutakin; moraali on vain autuuden edellytys.³⁸

Selityksiä

Feuerbachin teos »Uskonnon olemuksesta» (*Das Wesen der Religion*) ilmestyi alun perin Wigandin aikakauskirjassa *Die Epigonen*, Bd. I, Leipzig 1846, ss. 117–178. Vielä samana vuonna Feuerbach liittsen koottujen teostensa ensimmäiseen osaan (*Sämmtliche Werke*, Bd. I, Leipzig 1846, s. 410 ja ed.) tehden siihen samalla joitakin pienempiä muutoksia. Tärkeimmät mainitaan tässä selitysosastossa.

Selitysten laatimisessa on käytetty apuna sekä Erich Thiesin julkaisemaa tekstiä huomautuksineen Feuerbachin teosten ns. Suhrkamp-laitoksessa (*Werke in sechs Bänden*, Bd. 4, Frankfurt am Main 1975, ss. 81–153, 463–468) että Carlo Ascherin ja Claudio Cesan toimittamaa »Uskonnon olemuksesta»-teoksen italiankielistä laitosta (Feuerbach, *Essenza della religione*, Editori Laterza, Roma – Bari 1974).

Alkuperäisversiossa Feuerbach oli sjoittanut tekstin alkuun eräänlaiseksi »saatesanoiksi» seuraavan huomautuksen alaviitteen muodossa:

»Tämä työ on se 'tutkielma', johon viittasin 'Luther'-kirjoituksessani. Sitä ei kuitenkaan ole laadittu tutkielman muotoon, vaan vapaiksi, itsenäisiksi ajatuksiksi. Sen teemana tai ainakin lähtökohtana on uskonto, sikäli kun sen kohteena on luonto. 'Kristinuskon olemus'- ja 'Luther'-töissäni olin abstrahoinut luonnon pois. Tutkimuskohteeni vuoksi minun täytyikin abstrahoitua pois luonnosta, sillä kristinuskon ytimenä ei ole jumala luonnossa, vaan ihmisessä. Olen silti rajoittunut vain teemani pääkohtiin. Esite-

tyt ajatukset ovat vain otteita käsikirjoituksistani, joiden toimittaminen painoon koko laajuudessaan veisi liiksi aikaani. Ne riittänevät silti ainakin niille, joille kirjoitan, sillä en kirjoita noille sangen tunnetuille 'järjettömille luontokappaleille', vaan järkio- lennoille, siis olennoille, jotka täydentävät toisen ajatuksia omalla järjellään. Sitäpaitsi ne ilmestyvät tässä ainoastaan kustantajani nimenomaisesta toiveesta. Olin tarkoittanut ne toisaalle, jossa ne vielä tulevatkin ilmestymään ja jossa niitä edeltävät monet selitykset ja täydennykset.»

Artikkelissaan *Das Wesen des Glaubens im Sinne Luthers* (Uskon olemus Lutherin sille antamassa mielessä, 1844) Feuerbach oli luvannut käsitellä »erityisessä tutkielmassa» luonnon olemuksen jumalallistamista (ks. Feuerbach, *Werke in sechs Bänden*, Bd. 4, Frankfurt am Main 1975, s. 63, alaviite). »Uskonnon olemuksesta» on siis tämän lupauksen lunastamista. Mitä tulee huomautuksen loppuosassa esitettyyn aikeeseen julkaista teoksen aineisto vielä toisaalla selityksin ja täydennyksin varustettuna, niin Feuerbach toteutti sen vain osittain työssään *Ergänzungen und Erläuterungen zum »Wesen der Religion»* (Täydennyksiä ja kommentteja »Uskonnon olemukseen», *Sämmtliche Werke*, Bd. I, Leipzig 1846, ss. 360—409). Hän piti myös tämän teoksen pohjalta sarjan kansantajuisia luentoja Heidelbergissä vallankumousvuonna 1848 (ks. johdantoa).

- 1 *Teismillä* Feuerbach yleensä ymmärtää uskoa yhteen persoonalliseen jumalaan. Kuten Carlo Ascheri ja Claudio Cesa huomauttavat, Feuerbach saattaa tässä nojata Kantin tunnettuun erotteluun deismin ja teismin välillä. Deismi

käsittää »ensimmäisen olennon» puhtaalla järjellä tavoitettavaksi transsendentaaliseksi olennoiksi, teismi taas pitää jumalaa ymmärryksellä ja vapaudella varustettuna maailman luoja (vrt. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, B 659 ja ed.).

- 2 »*Zend Avesta*» on ranskalaisen orientalistin Anquetil-Duperronin antama nimi vuonna 1771 julkaisemalleen persialaisten zoroasterilaisten pyhälle kirjalle *Aveställe*; »Vendidat» (oikea muoto on *Vidēvat*) on eräs siihen sisältyvistä teksteistä.
- 3 Otteet ovat tiivistelmä *Jobin* kirjan luvuista 38–40.
- 4 Ks. *Job* 38.
- 5 *Matt.* 7:16.
- 6 *Sat sapienti* (lat.) »viisaalle kylliksi».
- 7 *se fait animal* (ransk.) »tekee itsensä eläimeksi». — J.B.A. Dumas (1800–1864) toimitti vuodesta 1840 lähtien *Annales de chimie et de physique*-lehteä, jossa hän julkaisi paljon artikkeleita.
- 8 Vuoriston nykyinen nimi on Elburs; se sijaitsee Kaspianmeren etelärannalla ja sen korkein huippu on Demavend (5670 m.).
- 9 Tässä Feuerbachin kritiikki kohdistuu ennen

kaikkea Hegeliin. Juuri Hegelin lähtökohtana, hänen järjestelmänsä perustana oli maailmassa liikkuva henki tai ajatus. Hengen »toisinolemisenä», sen »toisena» (*das Andere des Geistes*) on materiaallinen maailma, luonto, joka näyttäytyy hengen itsevierantumisen tuloksena. Henki ja luonto ovat tällöin vastakohtia ja jo siinä on jotain ristiriitaista, että henki ajattelee (so. sisällyttää itseensä) ulkopuolellaan olevaa materiaa.

10 Euripides, *Kyklops*, säkeet 332–333.

11 *I. Kor.* 3:6–7.

12 Proosakäännös *Iliaan* 9. laulusta, säkeet 498–450. Vrt. Otto Mannisen suomennosta:
»Hartain suostuttaa lupauksin, suitsutusuhrein, viinein, alttariteurain myö voi heit' anovaiset Ihmiset — — —».

13 Alkutekstin *Bahrrecht*, joka varsinaisesti merkitsee kuolleen paarien ääressä toteutettua »koetta», on tässä käännetty »jumalantuomioksi», mikä on myös termin »ordaaliat» merkitys.

14 *Titane*, paikkakunta Kreikassa lähellä Argosta, jossa sijaitsivat Asklepioksen ja Athenen palvontapaikat.

15 Peter Simon *Pallas* (1741–1811) oli saksalainen tutkimusmatkailija ja luonnontutkija, joka julkaisi matkakertomuksia Venäjältä.

- 16 *Sämmtliche Werken* versio lisää: »Tähän liittyy myös vahingollisten eläinten palvonta».
- 17 *Manu* oli ihmissuvun kantaisä intialaisessa mytologiassa sekä *Manava-dharmaçastra*-nimisen runomittaisen lakikokoelman myyttinen laatija.
- 18 Ei täsmällinen raamattusitaatti, vaan ilmeisesti tiivistelmä jakeiden 5. *Moos.* 4:40, 5. *Moos.* 5:16 ja *Ef.* 6:2, 3 sisällöstä.
- 19 Vrt. Athenaios, *Deipnosophistae*.
- 20 Vrt. 1. *Moos.* 1:26.
- 21 Viimeinen lause puuttuu *Sämmtliche Werken* versiosta.
- 22 Vrt. 1. *Moos.* 1:1 sekä 1:16–17
- 23 Tarkoittanee ns. lattapäitä.
- 24 Ilmeisesti viittaus *Spinozaan*, joka määritteli substanssin (»eli luonnon eli jumalan») »siksi, joka on itsessään ja käsitetään itsensä kautta; eli toisin sanoen siksi, jonka käsite ei tarvitse toisen olion käsitettä, josta se olisi muodostettava» (*Ethica* I def. 3).
- 25 Tämä esimerkki lapsikuolleisuudesta sai Engelsin moittimaan Feuerbachia Horatiuksen sanoin »vallitsevien aikojen ylistäjäksi», *lauda-*

tor temporis praesentis (kirje Marxille 18. lokakuuta 1846, ks. Marx – Engels, *Werke*, Bd. 27, Berlin 1973, s. 57).

- 26 Vrt. Ksenofon, *Sokrates* (suom. P. Saarikoski, Keuruu 1960.)
- 27 *Intermundiot* eli »välimaailmat» ovat niitä maailmojen välissä olevia »huokosia», joissa jumalat epikurolaisen opin mukaan asustavat maailmantapahtumiin puuttumatta.
- 28 Viimeinen lause puuttuu *Sämmtliche Werken* versiosta
- 29 Saksan kielessä tässä piilee myös sanaleikki: *Güte* 'hyvyys' (sanasta *gut* 'hyvä') – *Gott* 'jumala'.
- 30 *Materia medica*, lääkeaineoppi; tässä yhteydessä pikemminkin merkityksessä »ihmistaidon keinot».
- 31 Saksalainen kirjailija Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) esitti ajatuksen, jonka mukaan jumalusko vähitellen häviää valistuksen lisääntyessä.
- 32 *Mundus vult decipi* (lat.) »maailma haluaa tulla petetyksi».
- 33 Alkutekstin termi *gegenständliches Wesen* pyrkii ilmaisemaan ajatuksen, että korvan tai

- silmän »olemus» esineellistyy, löytää objektii-
visen perustansa itsensä ulkopuolisessa koh-
teessa.
- 34 *Flatus ventris* (lat.) »vatsan henkäys», s.o.
pieru.
- 35 *Kat'eksokhēn* (kreik.) »ennen kaikkea», »var-
sinaisesti»
- 36 Tässäkin piilee sanaleikki: *Gott* 'jumala' —
Güter 'tarvikkeet' (myös 'hyvydet', vrt. viite
29).
- 37 *Tous leurs désirs seront comblés* (ransk.)
»kaikki heidän toiveensa tulevat täytetyiksi».
- 38 *Sämmtliche Werken* versiossa tähän alaviitteen
seen on vielä seuraava lisäys:
»Se *tosi* ajatus, joka on kristillisen autuuden
perustana (vastakohtana eritoten filosofiselle
pakanallisuudelle), ei ole muuta kuin se, että
tosi autuus löytyy vain ihmisen *koko* olemuk-
sen tyydytyksestä. Kristinusko antaa tämän
vuoksi myös ruumiin, lihan osallistua juma-
luuteen, tai, mikä on samaa, autuuteen. Tä-
män ajatuksen kehittäminen ei kuitenkaan kuulu
tähän yhteyteen, vaan 'Kristinuskon olemus'-
teokseen».